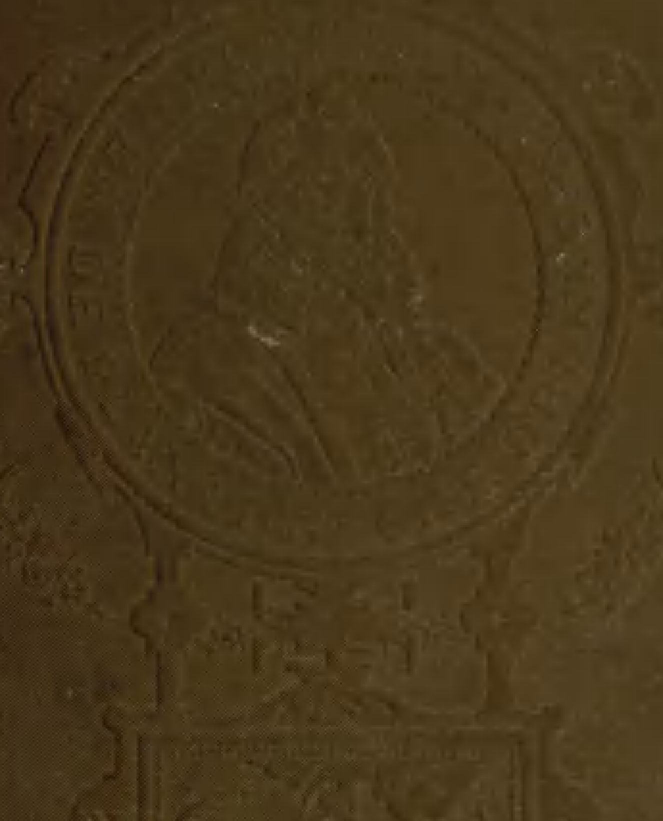

EF. & REN.

CENTRE
for
REFORMATION
and
RENAISSANCE
STUDIES

VICTORIA
UNIVERSITY

TORONTO

PLANTIJN

EN DE

PLANTIJNSCHE DRUKKERIJ

Christoffel Plantijn

PLANTIJN

EN DE

PLANTIJNSCHE DRUKKERIJ

DOOR

MAX ROOSES

Bekroond door de Koninklijke Academie van België

TWEEDE UITGAAF

ANTWERPEN

DRUKKERIJ J.-E. BUSCHMANN, RIJNPOORTVEST

1892

Z
232
P71R4
1892

REF. & REN.

1360

OPDRACHT DER EERSTE UITGAAF

AAN DEN

HEER CHARLES RUELENS

Antwerpen, 5 Januari 1877.

Hooggeachte Heer,

Eenen aangenamen plicht vervulde ik, toen ik U verzocht de opdracht dezer verhandeling wel te willen aanvaarden : aan U toch, den schrijver van « Les Annales Plantiniennes », was ik den leiddraad verschuldigd, die mij vrijwaarde tegen het verdolen in het uitgestrekte en vóór U zoo weinig gekende gebied der voortbrengsels van Plantijns persen ; aan U den ijverigen opspoorder van al wat met de geschiedenis van Plantijn in betrekking staat, had ik zoo menige kostelijke aanteekening te danken, met geduld en scherpzinnigheid verzameld, met vriendelijkheid en voorkomenheid ter inzage afgestaan.

Een levendig genoegen deedt Gij mij, toen Gij er wel wildet in toestemmen deze opdracht te aanvaarden, want, naast de goedkeuring der koninklijke Academie, kon mij geen hooggeschatter aanmoediging te beurt vallen dan dat Gij mij toeliet Uwen naam te plaatsen aan het hoofd van een geschrift, dat hem wel aan den voet van elke bladzijde zou mogen vermelden.

Onvolledig zooals mijne verhandeling wel wezen moest, toen ik ze schreef, laat ik ze drukken, niet zonder de hoop echter van na benuttiging der bronnen, welke Plantijns huis bevat, en der verdere toelichtingen, welke uwe onvermoeibare werkzaamheid nog zal weten op te sporen, eens de onvoltooide taak te hervatten en vollediger af te werken.

Aanvaard, bid ik U, met de opdracht van mijn werkje, de verzekering mijner gevoelens van bijzondere hoogachting.

MAX ROOSES.

BERICHT VOOR DE TWEEDE UITGAAF

De hoop, welke ik in 1877 uitsprak, is sedert dien vervuld geworden. Ik heb kennis genomen van het archief der Plantijnsche drukkerij, het rijkste, dat in eenig burgerlijk huis der wereld bestaat. Uit den onoverzienbaren schat van inlichtingen voor de geschiedenis van den stichter des huizes, welke ik hier vond, kon ik de eerste uitgave van mijn boekje op menige plaats verbeteren en verrijken. In dien omgewerkten vorm bied ik het nu aan. Het maakt minder aanspraak op volledigheid, zooals die door den geleerde wordt geeischt, dan op leesbaarheid, zooals deze door het groote publiek wordt verlangd. Hen, die meer over den merkwaardigen man, wiens leven er in geschetst wordt, willen vernemen, moet ik verwijzen naar mijne uitvoerige geschiedenis van den vermaarden drukker : *Christophe Plantin, imprimeur Anversois*, in-folio, 1882-83.

M. R.

Antwerpen, 18 December 1891.

EERSTE HOOFDSTUK

EERSTE HOOFDSTUK

Antwerpen in 1550. — Plantijn's afkomst. — Jaar en plaats zijner geboorte. — Hij vestigt zich te Antwerpen als boekbinder, en wordt daarna boekdrukker. — De eerste boeken door hem gedrukt; zijne woningen, zijne drukkersmerken.

ROND het midden der zestiende eeuw landde te Antwerpen een toen nog onbekende vreemdeling aan en liet er zich, in het jaar 1550, onder den naam van Christoffel Plantijn, als burger der stad en als lid der St-Lucasgilde opschrijven.

Vooraleer wij nagaan, wat de nieuw aangekomene

in zijn tweede vaderland verrichtte, om door « werken en volharden » faam en bestaan te winnen, is het noodig, dat wij ons rekening geven van wat Antwerpen in het midden der XVIe eeuw was, en van hetgeen wij te weten kwamen over Plantijn, vóór hij in die stad het burgerrecht verkreeg.

In 1550 was het een groote eeuw geleden, dat de welvaart, uit den handel gesproten, van Brugge naar Antwerpen was beginnen te verschuiven en dat de Scheldestad met hare Nederlandsche zusters om den voorrang was gaan dingen. In de tweede helft der XVe eeuw verkreeg zij achtervolgens het voorrecht van handel te drijven met Engeland, Spanje, Portugal, de Hanzesteden en de Italiaansche gemeenebesten, en, eer nog die eeuw ten einde geloopen was, bezaten al die volkeren en de groote Duitsche bankhuizen hier hunne kantoren en factorijen.

Door tusschenkomst van Spanjaards en Portugeezen waren hare kooplieden in betrekking met West- en Oost-Indië; langs de Hanzesteden dreven zij handel met het Noorden. Eene gansche eeuw duurde die vooruitgang en lang vóór het jaar 1550 had Antwerpen al hare mededingsters in de Nederlanden overtroffen. Hare jaarmarkten waren de

meest bezochte, haar stroom de meest bevaren, hare betrekkingen de uitgebreidste; hare bankiers waren de groote geldvoorschieters der vorsten van Europa; hare bevolking steeg tot boven de honderd twintig duizend zielen.

Niet minder dan haar handel was hare nijverheid groot: hare weverijen deden niet onder voor die der andere Vlaamsche steden; hare goudsmederijen kenden hun gelijken niet; de scheepsbouw, de bewerking der metalen, de suikerraffinaderijen en zoovele beroepen, als er uit den handel en eene groote bevolking voortspruiten, bloeiden in haren schoot. « Slechts één woord, zegt Guicciardijn, kan » het getal der ambachten noemen, die er uitge- » oefend worden, en dit woord is *alle*. »

Antwerpen zou geen Vlaamsche grond geweest zijn, indien de kunst er niet gelijktijdig met den handel en de nijverheid gebloeid hadde. Met het verval van Brugge was de hoofdzetel der schilderschool van deze stad naar Antwerpen overgegaan om daar voor eeuwen gevestigd te blijven. Quinten Matsys leefde hier in 1530, Jan Gossaert stierf er in 1532; de Patinier van Dinant, Hendrik met de Bles, Jan van Hemissem, Pieter Breughel, allen kwamen zich voor

korteren of langeren tijd te Antwerpen vestigen en de school, die op deze meesters volgde, hoorde er nagenoeg geheel te huis. Lambert Lombard had er gestudeerd, Frans Floris werd er geboren, de oudste leden der talrijke kunstenaars-familiën Van Noort, De Vos, Franken woonden er rond dien tijd. In de optelling, door Guicciardijn op het jaar 1560 vermeld, vinden wij driehonderd schilders en beeldhouwers aangeteekend.

De graveerkunst, die oudere zuster der boekdrukkunst, was even rijk in Antwerpens muren vertegenwoordigd. Eene gansche schaar plaatsnijders leefde daar in de tweede helft der XVIe eeuw: de oudste leden der families De Jode, Galle en Sadeler en de gebroeders Wiericx waren de bijzonderste kopersnijders; Arnold Nicolai, Antonius van Leest de voornaamste graveurs op hout.

Met de wassende welvaart werd ook de bouwkunst geroepen om de stad met openbare of bijzondere gebouwen te versieren. Onder Keizer Karels regeering en meestendeels door de koortsige werkzaamheid van Van Schoonbeke zag men Antwerpen geheel van uitzicht veranderen: straten bij straten werden aangebouwd, openbare en bijzondere huizen, merk-

waardig door hunne uitgestrektheid en hunne kunstwaarde, verrezen als bij tooverslag. De Beurs, het Stadhuis, het Vleeschhuis, het Oostershuis, het Hessenhuis, in één woord het grootste deel der burgerlijke gebouwen, die nog het sieraad der stad uitmaken, rezen allen rond de helft der XVIe eeuw op.

In denzelfden tijd bloeiden er de letteren, de wetenschappen, het onderwijs. Antwerpen bezat toen het eenige Nederlandsche dichterstalent, wier naam met roem vermeld staat in de geschiedenis onzer letteren : de refereindichtster Anna Byns. De herboren klassieke letterkunde en de wetenschappelijke ontwikkeling, zoo merkwaardig in die eeuw, vonden er ijverige beoefenaars.

Welke uitgebreidheid het onderwijs er verkregen had kunnen wij opmaken uit het welsprekende feit, dat in 1568 twintig schoolmeesters en dertig schoolmeesteressen ter verantwoording werden gedaagd als verdacht van de Luthersche leer toegenegen te zijn (1). Maar geen beter bewijs van de weelde en den bloei van Antwerpen op elk gebied dan het befaamde landjuweel van 1561.

(1) MERTENS en TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen*, IV, 449.

Eene gansche stad gedurende eene volle maand een letterkundig feest vierende, waar elke Rederrijk-kamer om strijd hare kostelijke kleederen, hare zinnebeeldige wagens, haren ongehoorden en waarlijk buitensporigen feestsmuk uitstalde en zich te goed deed aan pralende geleerdheid, aan spitsvondige scheppingen van rijmelaars en poëten en aan de koninklijke gastvrijheid der Scheldestad, de koningin van den lande : dit mag door de eeuwen heen als een brandpunt gelden, waarin de stralen van Antwerpens glans en Brabants welvaart samenliepen, wanneer zij hun hoogste punt bereikt hadden.

Wie kon, wie mocht verwachten, dat dit schitterende blijk van bloei ook een keerpunt moest aanduiden in Antwerpens welvaart? Wie moest niet denken, dat daar eene onbegrensde toekomst openlag voor ieder, wie werken wilde, en vooral voor hem, die tot zijnen werkkring een vak koos, waar kunst, nijverheid en handel elkander de hand geven ? Dit hoopte en dacht voorzeker Plantijn, toen hij zich hier kwam nederzetten ; dit betrouwen lokte en hield er hem, zelfs in de moeilijke dagen, die welhaast voor de stad zouden aanbreken en die, helaas ! zich tot eeuwen moesten verlengen.

Antwerpen was, zoo mogelijk, nog meer de hoofdstad der drukkunst in onze gewesten dan die der andere uitingen van de menschelijke bedrijvigheid. Van de vijf-en-zestig gekende printers, die in de XVe eeuw hun beroep in de Nederlanden uitoefenden, leefden er dertien te Antwerpen. In de XVIe eeuw klom met hare stijgende welvaart nog voortdurend het getal en de belangrijkheid harer drukkerijen. Een groot deel van de Kammerstraat, van de Lombaardevest en van heel die wijk, tot aan de Schuitstraat, was door huisgezinnen bewoond van drukkers, graveurs, boekbinders en andere ambachtslieden, die leefden van het vervaardigen van boeken.

Door hare weelde, door hare uitgebreide betrekkingen met andere landen werd Antwerpen eene gistplaats der nieuwe gedachten, die in Europa oprezen en hun bestaan te danken hadden aan het samentreffen van de uitvinding der boekdrukkunst met de hergeboorte der klassieke letteren en der nieuwe wetenschappelijke studiën en met het prediken der godsdienstige hervormingen ; deze drie feiten werkten als oorzaken tevens en als gevolgen op elkander. Zoo de klassieke studiën, de wetenschap en de hervorming oneindig veel aan de boekdrukkunst te danken

hadden, zoo was deze hun niet minder verschuldigd. In de eerste eeuw van haar bestaan had zij eenen ongelooflijk hoogen trap van ontwikkeling bereikt : de doorluchtige stamhuizen van de Aldi, de Estienne's, de Froben's, waren reeds volop aan het werken en hadden de letteren verrijkt met de onsterfelijke meesterstukken der oudheid en deze in ongeëvenaard schoonen vorm vermenigvuldigd ; Antwerpen stond niet lang ten achter tegen de steden, waar Gutenbergs kunst het bloeiendst was. Als bewijs daarvan moge gelden, dat er hier in de eerste helft der XVIe eeuw niet minder dan twee-en-zeventig verschillige geheele of gedeeltelijke uitgaven van den Bijbel verschenen in allerhande talen : Vlaamsch, Latijn, Engelsch, Zweedsch, Deensch, Fransch, Italiaansch, en Spaansch.

Toen Plantijn zich in Antwerpen nederzette waren er niet minder dan dertig drukkerijen aan het werk ; meer dan de helft van het getal dergene, die toen op het grondgebied van het tegenwoordig België bestonden. Sommige dezer waren oude Antwerpsche huizen, die reeds vroeger aanzienlijke werken hadden laten verschijnen en nog in volle bedrijvigheid waren. Tusschen hen moest de nieuw gekomene zich eene

EENE ITALIAANSCHE FAMILIE HET POORTERSCHAP VAN ANTWERPEN BEKOMENDE IN DE XVIe EEUW

naar de muurschildering van H. Leys op het stadhuis van Antwerpen

plaats veroveren en deze werd, wij weten het, geene geringe, maar de eerste, de schitterendste van alle.

Wat is ons nu bekend van Plantijns bestaan vóór zijne nederzetting te Antwerpen?

Zijn grafsteen zegt, dat hij geboren werd te Tours, in Frankrijk, en dat hij vijf-en-zeventig jaar oud was, toen hij den 1sten Juli 1589 stierf (1). Het jaar zijner geboorte zou dus 1514 zijn. Maar het blijkt uit verschillende oorkonden, dat Plantijn zelf niet wist wanneer hij geboren werd en hoogstwaarschijnlijk kon hij zoomin als wij dit met voldoende zekerheid te weten komen. Inderdaad zijn grafsteen en een zijner gegraveerde portretten geven het jaar 1514 op; maar een geschilderd portret en een geschreven getuigenis van een zijner kleinzonen, Frans Ravelingen, duiden 1520 aan. Meer nog in verschillende stukken, welke de stadsarchieven bezitten, geeft Plantijn beurtelings de jaren 1519, 1525, 1518 en 1520 als zijn geboortejaar op. Zooals men ziet wordt hierdoor de waarschijnlijkheid voor 1520 grooter dan voor 1514. Zijn naam luidde oorspronkelijk Christophle Plantin; hij vervlaamschte hem in Christoffel Plantijn en

(1) Christophoro Plantino Turonensi.. vixit ann. LXXV. desit hic vivere kal. Quinctil. anno Christi M.D.XXCIX.

verlatijnschte hem in Christophorus Plantinus. Het schijnt minder juist te zijn, Tours zelve als zijne geboorteplaats aan te geven ; vroeger reeds duidde men hiervoor het dorp St-Louis nabij die stad aan ; thans mag men het er voor houden, dat het niet dit laatste was, maar wel St-Avertin, een dorpje op een uur afstand van Tours gelegen, waar zijne wieg stond. Zijne familie woonde er later nog en de dragers van zijnen naam zijn er tot heden in groot getal voorhanden. Dat hij den naam der naburige stad verkoos boven den gansch onbekenden naam zijner geboorteplaats komt geheel overeen met de gewoonte der geletterden van die dagen.

Hij verloor zijne moeder, toen hij nog te jong was om haar te kennen en ontweek met zijn vader de pest, die in zijn huis woedde (1). Samen trokken zij naar Lyons, waar de vader, die dus wel van geringen stand moest zijn, in dienst trad van den kanunnik (2) Claude Porret en waar de jonge Christoffel dezes neef Pierre Porret leerde kennen, met wien hij immer door broederlijke vriendschap vereenigd bleef.

(1) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan eenen brief, dien Pierre Porret aan Plantijn schreef op 25 Maart 1567.

(2) *Obédiencier*, noemt hem de aangehaalde oorkonde.

Twee, drie jaar later trok de vader met zijnen nieuwen meester Pierre Porret, neef van Claude Porret, naar Orleans of naar Parijs. Hij liet zijnen zoon in deze laatste stad en keerde zelf naar Lyons terug. De jonge Christoffel studeerde er eenigen tijd en ging dan naar Caen in dienst bij eenen boekbinder. Hij huwde Jeanne Rivière in die stad, vestigde zich dan in 1547 te Parijs en kwam in 1549 naar Antwerpen, waar hij zich als burger liet opschrijven, den 21^n Maart 1550, en waar hij hetzelfde jaar in de St-Lucasgilde als « drucker » werd aanvaard.

Plantijn werd dus opgevoed bij aanzienlijke geestelijken en had in zijne jonge jaren de scholen bezocht. Hij had daar Latijn geleerd en er smaak voor letteren en wetenschappen opgedaan. In later jaren maakte hij soms een niet onaardig Fransch vers, en een zijner strofen wijdde hij aan zijn spijt zich niet ernstiger op de letterkunde te hebben kunnen toeleggen : « Nooit had ik geldmiddelen, tijd of mogelijkheid om mij met studie bezig te houden, zooals ik er hart voor had. Immer heeft een nijdig lot mij de gelegenheid ontroofd. Dit ziende heb ik het beroep gekozen, dat mij brood verschafte met boeken te binden. Dichter, noch schrijver, noch meester kunnende zijn, heb ik den

weg gevolgd, dien mij hunne welwillendheid kon doen bekomen » (1).

In Antwerpen aangekomen vestigde hij zich eerst op de Lombaarde Vest als boekbinder. In 1552 werkte hij reeds voor het stedelijk bestuur; twee jaar later had hij zich gunstig doen kennen als marokijnwerker en ook als prentenhandelaar. Er was en bleef altijd iets van den kunstenaar in hem.

In 1555 viel er hem iets voor dat grooten invloed op zijn verderen levensloop moest hebben en dat door zijn kleinzoon Balthazar Moretus wordt verhaald in eene bijdrage tot een geschiedkundig werk van Pater Schoondonck.

Plantijn was dan als boekbinder gevestigd en maakte ook doozen en koffertjes, die hij overtrok

(1) Onques je n'eu l'aisance,
Le temps, ne la puissance;
Comme j'ay eu le cœur
De vacquer à l'étude,
Tousjours Ingratitude
A dérobé mon heur.
Cela voyant, j'ay le mestier éleu
Qui m'a nourri en liant des volumes
Ainsi ne pouvant estre
Pœte, écrivain ne maistre,
J'ay voulu poursuivir
Le trac, chemin ou trace,
Par où leur bonne grace
Je pourrois acquerir.
(Voorrede der *Dialogues françois pour les jeunes enfans*, 1557.)

en inlegde met stukjes leder van verschillende kleuren. Hij had in dit werk zijns gelijke niet in de Nederlanden. Zoo deed hij zich kennen aan de vrienden van den Handel en van de Letteren ; hij woonde bij de Beurs en, wanneer de kooplieden langs zijn huis gingen, kochten zij er doozen en andere prachtvoorwerpen, terwijl de geleerden hem vroegen naar sierlijk gebonden boeken.

Op zekeren dag bestelde de Secretaris van koning Philips II, Gabriel Çayas, die veel van hem hield, eene doos om eenen kostelijken diamant aan de koningin van Spanje te zenden en korts daarna verzocht hij hem de doos te brengen, daar de koerier ze den volgenden morgen mee naar Spanje moest nemen. Plantijn ging des avonds uit, met het kistje onder den arm en was voorafgegaan door eenen knecht, die een licht droeg. Op de Meirebrug gekomen ontmoette hij eenen troep dronken gemaskerden, die een citherspeler zochten, welke hun iets had in den weg gelegd. In Plantijn met zijne doos onder den arm denken zij hunnen vijand te herkennen ; een hunner loopt hem achterna en stoot hem den degen in het lijf, met zooveel geweld, dat hij er hem met moeite kon uittrekken. Plantijn heel onsteld door

dien aanval roept hun toe : « Mijne Heeren gij vergist u ! Wat heb ik u misdaan ? » Zijne stem hoorende worden zij gewaar, dat zij eenen verkeerde voor hebben, en nemen onmiddellijk de vlucht. Plantijn keert half dood naar huis. Twee der bijzonderste geneesheeren der stad, die met hem bevriend waren, dienen hem hunne hulp toe ; zij wanhopen eerst, maar de beterschap komt langzamerhand en Plantijn geneest. Maar zijne lichamelijke krachten waren afgenomen ; hij voelde zich niet meer in staat om zijn beroep van lederbewerker voort te zetten, daar dit te veel beweging en plooiing der ledematen vereischte en hij besloot het drukkersambacht te gaan uitoefenen, dat hij overigens reeds in Frankrijk had geleerd. Zijne vrouw, geholpen door hare dochter, dreef daarbij eenen kleinen handel in linnen, dien zij ook reeds vroeger hadden begonnen en die hoofdzakelijk bestond in het uitdeelen en ontvangen van het werk, door den lijnwatier van den broeder van den Franschen koning in onze streken besteld.

Het eerste boek, waarvan wij met zekerheid weten, dat het door hem uitgegeven werd, verscheen in 1555 onder den titel van « *La institutione di una fanciula*

nata nobilmente », vergezeld van eene fransche vertaling : « *L'institution d'une fille de noble maison* ; traduite de langue tuscane en françois. En Anvers de l'imprimerie de Christofle Plantin, avec privilège, 1555 ». Het werd door den drukker opgedragen aan Grammey, den stedelijken ontvanger van Antwerpen, en Plantijn vermeldt in de opdracht, dat hij het aanbiedt « als het eerste knopje in zijn drukkerstuin ontsproten ». Wel een bewijs, dat zijn vorige drukjes niet veel konden beteekenen.

Een der weinige exemplaren van dit werkje, welke tot ons gekomen zijn, draagt aan den voet van het titelblad: « En Anvers chez Jean Bellere, à l'enseigne du *Faucon*, avec privilège, 1555 » ; terwijl het op het eindblad de vermelding draagt: « De l'imprimerie de Chr. Plantain, 1555 ».

Het is dus klaar, dat dit boekje gedrukt en uitgegeven werd in samenwerking door Plantijn en Bellere (of Bellerus, Beelaert, Beelaerts). Laat ons hier opmerken, dat Plantijn in de eerste jaren zijner loopbaan als drukker dikwijls met medewerking van eenen beroepsgenoot zijne boeken uitgaf. Zoo vinden wij van 1555 tot 1565 op talrijke werken zijnen naam met dien van Jan of Petrus Beelaert, Steelsius, Jan

De verbonden drukmerken van Plantijn, Steelsius en Nutius
in *Decretalia Gregorii*, 1563.

Van Waesberghe, Willem Silvius en Aarnout Birckman verschijnen. Het valt zelfs niet te betwijfelen, dat ook in veel later jaren Plantijn tot andere drukkers zijnen toevlucht nam, hetzij als medeuitgevers, hetzij als helpers. Zoo dragen de *Decretalia Gregorii* van 1573 de verbonden drukmerken van Plantijn, Steelsius en Nutius ; ja de *Opera Fulgentii* van 1573 en de *Decalogi Elucidatio* van 1576 werden te Leuven gedrukt op de kosten en met de letters van Plantijn. In latere jaren gebeurde dit ongetwijfeld tot verlichting van overlast aan werk, maar in den beginne zal het wel aan bekrompenheid van middelen te wijten geweest zijn.

In 1555, het jaar zijner eerste gekende uitgaaf, woonde Plantijn dicht bij de nieuwe Beurs *(cerca de la Bolsa nueva, près la Bourse neuve)*, en door dit woord moeten wij de Beurs verstaan, die toen kort geleden gebouwd was op de plaats, waar de Antwerpsche Beurs nog staat. In 1556 woonde hij nog daar, maar van 1557 tot 1561 luidt zijn adres « in den gulden Eenhoorn, in de Kammerstraat » *(en la rue de la Chambre, à la Licorne d'or)*, de wijk der Antwerpsche drukkers.

In 1564 bracht hij zijne werkplaats en zijnen

boekhandel over naar een ander huis in de Kammerstraat, tusschen de Berg- en de Valkstraat, vroeger *de groote Valk* genoemd en toen door Plantijn herdoopt onder den naam van *den gulden Passer.*

In 1565 kocht hij het huis *den kleinen Valk* aan, gelegen op den hoek der Valkstraat, naast datgene wat hij reeds bezat, alsook een derde, gelegen in de Valkstraat en genoemd *de Beitel.* In deze driedubbele woning bleef hij nu, totdat hij in 1576 zijne drukkerij overbracht naar de Vrijdagsche markt, latende zijnen boekwinkel in de Kammerstraat aan zijnen schoonzoon, Joannes Moerentorf over.

Het huis *de groote Valk* of *de Valk,* dat Plantijn in 1564 betrok, was vroeger bewoond door Jan Beelaert, met wien hij, zooals wij zagen, in handelsbetrekkingen stond. De nieuwe naam, dien Plantijn aan dit huis gaf, nam hij van het zinnebeeldig drukkersmerk, dat hij in 1558 aannam en waarschijnlijk reeds in 1561 tot uithangbord aan het huis gegeven had, dat hij toen bewoonde. Drie der werken toch, gedrukt in 1561, dragen het adres : « Antverpiæ ex officina Christophori Plantini *sub circino aureo* (In den gulden Passer). » De werken, die hij in 1555 en 1556 uitgaf droegen als drukmerk

een boom, tegen wiens dikken stam een wijngaard opklimt, die de kroon van den boom met druiventrossen overlaadt, terwijl een wijngaardenier de waterscheuten tegen den grond afsnijdt. In eene eironde lijst, die rond dit beeld loopt, leest men : *Exerce imperium et ramos compesce fluentes* (Voer het gezag en snoei de wilde scheuten). De lijst zelve is omzoomd door een nagenoeg vierkant schild in de bovenste hoeken met saters bezet. Sommige boekwerken, in 1556 en in 1557 gedrukt, dragen als drukmerk eenen wijngaard met het opschrift : *Christus vera vitis* (Christus is de ware wijngaard).

In 1558 zien wij het kenmerk van den gulden passer verschijnen, dat nu of nimmer meer moest onttroond worden. Het verbeeldde eene hand, uit eene wolk te

Het merk der Plantijnsche drukkerij; op koper gegraveerd rond 1575

Het merk der Plantijnsche drukkerij ; op hout gegraveerd door Jan-Christoffel Jegher, naar Rubens' teekening rond 1639

voorschijn komende en eenen passer openhoudende, waarvan de eene punt op eene tafel rust, terwijl de andere er een kring op trekt. Tusschen de punten van den passer of boven of rond deze afbeelding is een lint geslingerd, waarop de leus : *Labore et Constantia*, te lezen staat. De vorm dezer teekening is zeer afwisselend ; moest men de verschillende bewerkingen optellen, men zou er ten minste honderd vinden, gebruikt door Plantijn en zijne navolgers, nu eens armoedig en eenvoudig, dan eene wezenlijke kunstplaat vormende. De inlijsting van het schild is niet minder uiteenloopend. Nu eens bestaat zij enkel uit het lint met de kenspreuk ; dan is het een min of meer rijk versierd rond of ovaal, aan de binnenzijde de kenspreuk dragende ; gewoonlijk echter zijn het twee allegorische figuren, een man : landbouwer, Hercules, of engel in Hercules vermomd, die het Werk (*Labor*), en eene vrouw, die de Standvastigheid (*Constantia*) verbeeldt.

Evenals de twee houders van het schild, had de passer ook eene zinnebeeldige beteekenis : de rustende punt verbeeldt de standvastigheid, de zwaaiende het werk. Plantijn zelf legt ons dit uit, waar hij sprekende van de platen der *Biblia polyglotta* zelve de beteekenis

van zijn drukkersmerk verklaart : « Aan de andere zijde ziet gij het zinnebeeld des drukkers, den passer, vaststaande op den eenen punt en werkende met den anderen » (1).

Beter leus kon Plantijn niet kiezen : hij was wel degelijk een man van werken en volharden ; gansch zijn leven is daar, om het te bewijzen. Nauwelijks had hij eene onderneming ten einde gebracht of zijn geest ging reeds zwanger van eene andere, eene nieuwe, eene grootere. Op het oogenblik dat hij als zelfstandig man optrad, bezielde hem het voornemen zijne loopbaan tot het einde toe te doorloopen en niet te zwichten voor bezwaren van welken aard ook. En de man zonder geld, zonder betrekkingen, langen tijd zonder onderstand, begon moedig zijnen levenstrijd, steunende alleen op eigen arbeid, op eigen geesteskracht. Ziekten kwamen hem aan zijn bed kluisteren ; de woelige tijden kwamen zijnen handel verstoren en verlammen ; de hulp, hem van hooger hand toegezegd, wanneer hij zijne stoutste onderneming begon, bleef uit ; hij moest zich tegen lagen prijs van zijn eigendom ontmaken ; de wijk nemen

(1) « Ex altera vero parte Plantini typographi symbolum est circinus, » altero pede fixo, altero laborante. » (*Tabularum explic. per C. Plantinum.* — Biblia regia.)

naar eene andere stad : maar nimmer ontzonk hem de moed ; altijd even wakker hervatte hij zijnen arbeid, zijnen kamp van alle dagen en op het einde zijns levens mocht hij met fierheid wijzen op het bereikte doel, de faam en de fortuin, rechtmatig verworven door werk en volharding.

Gering waren zijne eerste beginsels, maar snel zijne opkomst. In 1555 drukte hij zes werkjes, waaronder twee vertalingen, twee nadrukken en twee oorspronkelijke boeken (1).

In 1556 geeft hij acht werken uit. In 1557 geeft hij insgelijks acht werken uit, waaronder zes oorspronkelijke van grooteren omvang. In 1558 stijgt het getal tot vier en twintig, waarvan het meeste deel van wezentlijk belang zijn. In 1561 klimt het tot dertig en geeft hij een zijner fraaiste en kunstigst versierde werken uit, namelijk *de Uitvaart van Keizer Karel te Brussel*, in vijf verschillende talen en met prachtige platen opgeluisterd.

En niet alleen groeiden zijne uitgaven in getal aan,

(1) Zie Ruelens en De Backer, *Annales Plantiniennes*. Wij kunnen alleen de opgaven van dit kostelijk werk aanhalen, maar moeten toch opmerken, dat volgens het getuigenis zelf van den bijzondersten medewerker het boek zeer onvolledig is, en bij eene nieuwe uitgave haast een vierde meer dan de nu opgegeven boeken zal bevatten ; ongeveer 1,300 nummers in plaats van 1,047, welke het nu telt.

JEANNE RIVIERE, HARE ZES DOCHTERS
EN JOANNES DE DOOPER
naar de schilderij in O.-L.-Vrouwenkerk te Antwerpen

maar ook in belangrijkheid en verscheidenheid namen zij van jaar tot jaar toe. Zoo de allereerste onbeduidend waren, zien wij toch dat Plantijn al spoedig zijnen werkkring uitbreidt. In 1557 drukt hij zijn eerste woordenboekje en zijn eerste getijdenboek; het jaar daarna verschijnen zijne eerste Latijnsche klassieken; weder een jaar en zijn eerste Latijnsche Bijbel, alsook zijn eerste werk met platen opgeluisterd komen uit; in 1560 drukt hij voor het eerst in het Grieksch; twee jaar later drukt hij reeds een woordenboek in vier talen: Grieksch, Latijn, Fransch en Nederlandsch, en weer twee jaar later geeft hij zijnen eersten Bijbel in het Hebreeuwsch uit. In 1565 of 1566 had hij de eerste zijner uitgaven van Dodonæus bezorgd en in dit laatste jaar was er nauwelijks nog eenig gebied van letteren of wetenschappen, in hetwelk hij niets drukte; godgeleerdheid en wijsbegeerte, rechtsgeleerdheid en natuurkunde, geschiedenis en aardrijkskunde, taalkunde en fraaie letteren, dit alles was reeds in de uitgaven van Plantijn vertegenwoordigd.

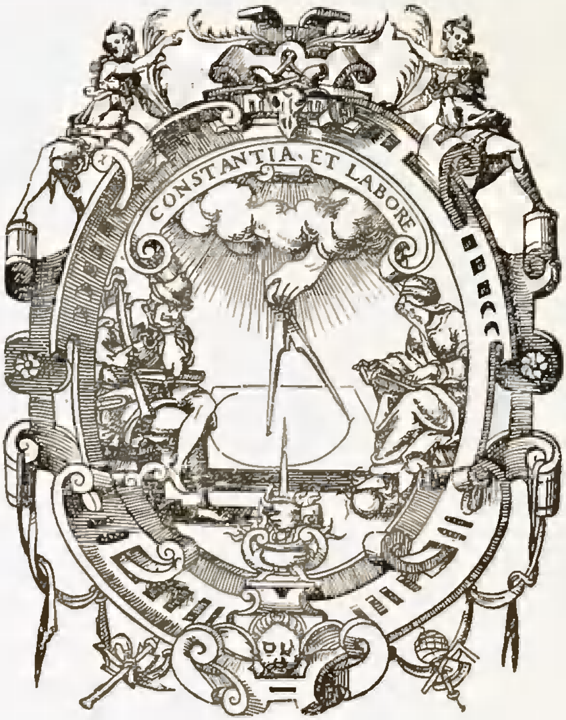
CONSTANTIA ET LABORE

TWEEDE HOOFDSTUK

TWEEDE HOOFDSTUK

Plantijn wordt vervolgd en vlucht naar Parijs in 1562. — Zijne betrekking met de opperhoofden van kettersche secten : Hendrik Niclaes en Barrefelt. — Hij keert in 1563 in Antwerpen terug.

DIE snelle vooruitgang was alleen gestremd geworden in de jaren 1562 en 1563. In plaats van dertig werken, zooals hij in 1561 uitgaf, gaf hij er het jaar nadien slechts twaalf en in 1563 geen enkel uit. Deze vermindering en die onderbreking van Plantijns werkzaamheid is toe te schrijven aan de gerechtelijke vervol-

gingen, waaraan hij en sommige zijner drukkersgezellen blootstonden in het begin van het jaar 1562.

Op 28 Februari 1562 (1561 van den ouden stijl) schreef Margaretha van Parma aan Jan van Immerseel, markgraaf van Antwerpen, eenen brief, waarin zij hem een kettersch boekje zond, getiteld : *Briefve instruction pour prier*, er bij voegende, dat Plantijn verdacht werd er de drukker van te zijn ; meer nog, dat zware vermoedens van ketterij op hem en zijne familie rustten. Zij belastte den stadsvoogd dan ook huiszoeking te doen. De markgraaf begaf zich onmiddellijk naar de drukkerij van Plantijn, die zich toen sedert vijf of zes weken te Parijs ophield. Bijgestaan door den corrector en eenen Spaanschen proeflezer, in de drukkerij werkzaam, gelukte hij er in de drie drukkersgasten te ontdekken, die buiten de wete huns meesters en op eigen kosten het kettersch boekje gedrukt en er de meeste exemplaren van naar Metz verzonden hadden. Tegen Plantijn zelven vond hij niets. De drukkers werden in hechtenis genomen en onmiddellijk daarop kreeg de inkwisiteur Tiletanus bericht, benevens hen nog gevangen te laten nemen de gansche familie van Plantijn, de meid er bij begrepen, als verdacht van de ergste dwalingen.

Zij werden onderhoord in maart 1562 en de straf der galeien werd tegen de drie drukkersgezellen geëischt en waarschijnlijk ook wel uitgesproken. In gansch het verhoor zijner werklieden was er wederom niets tegen Plantijn of zijne huisgenooten bevonden, alhoewel tegen hen een streng onderzoek bevolen en erge verdenkingen gerezen waren.

Plantijn had zich bijtijds uit de voeten gemaakt; hij had lucht gekregen van de beschuldigingen tegen hem ingediend bij 's lands overheid en in de eerste helft van Januari 1562 had hij Antwerpen verlaten, en had de wijk naar Parijs genomen. Den 28n April 1562 werd alles wat hij liggende en roerende had, zijne drukkerij, persen en gedrukte boeken, de gegraveerde platen en letters, zijn keukengerief en meubelen in het openbaar verkocht op verzoek van Louis de Somere en Cornelis van Bomberghe, die zich als zijne schuldeischers hadden aangediend. Maar niet alleen om hen te voldoen had die gerechtelijke verkooping plaats. Plantijn was gevlucht onder verdenking van ketterij; zijne goederen waren aangeslagen, een deel der opbrengst moest dienen om zijne schulden te betalen, het overige moest in handen van den Amman blijven en zou verbeurd

verklaard worden in geval van veroordeeling. De aangeklaagde werd niet plichtig gevonden en hij keerde in Antwerpen terug in het begin van September 1563. Eene som van 2878 gulden, ongeveer de twee vijfden der totale opbrengst zijner goederen werd hem teruggeven.

Plantijn vergat die kwade dagen niet gemakkelijk. In eenen brief van 19 december 1566, geschreven aan Çayas, den secretaris van Philips II, spreekt hij van het aanbod, hem door den koning van Frankrijk gedaan, toen hij tijdens *zijn ongeluk* te Parijs verbleef (1).

Op verscheidene plaatsen komt hij terug op deze kwade dagen (2). Ook zijne vrienden herdenken ze lang nadien. Gifanius, in de opdracht van zijnen *Lucretius* aan Sambucus, roept in 1565 dezes medewerking in om de drukkerij van Plantijn, die onlangs door een vijandig noodlot gekweld en verwoest werd, weder op te beuren.

Plantijn wist zich schoon te wasschen van de zware vermoedens van ketterij, die op hem rustten en dit

(1) *Particularités inédites sur Christophe Plantin et sur l'impression de la Polyglotte,* par M. GACHARD. (*Bulletins de l'Académie royale de Belgique,* tome XIX, 3e partie, 1852, p. 398.)

(2) O. a. Voorrede van den *Thesaurus Theutonicae linguae*, van de *Vivae imagines partium corporis humani*, 1572.

doende mocht hij van geluk spreken. Inderdaad, werd het al niet bewezen, dat met zijne voorkennis de *Briefve instruction pour prier* gedrukt werd, dan is het toch zeker, dat hij met den schrijver van dit werk, Hendrik Niclaes, in nauwe betrekking stond, de leer van dien stichter eener nieuwe kerk beleed en zijne schriften drukte.

In de bibliotheek der maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden berust een handschrift der XVIe eeuw, bevattende drie verhalen, welke betrekking hebben tot de geschiedenis en de leer eener godsdienstige secte, genoemd het *Huis der Liefde*.

Wij vinden er zeer belangwekkende bijzonderheden in, aangaande de betrekkingen tusschen Plantijn en het hoofd dezer secte, Hendrik Niclaes. Deze laatste was geboren te Munster, den zetel der Anabaptisten, in 1501 of 1502, en voelde zich van zijne jeugd af geroepen, evenals zoovelen zijner tijdgenooten, om eenen nieuwen godsdienst te stichten. Hij begaf zich eerst naar Amsterdam, waar hij negen jaar verbleef en van waar hij, om aan de strengheid der religieplakkaarten te ontsnappen, rond 1540 uitweek naar

Emden in Oost-Friesland. Daar verbleef hij van 1540 tot 1560 en begon er zijne rol van profeet eener nieuwe leer te spelen. In dien tusschentijd stelde hij zijne boeken op, die hij eerst liet uitschrijven en daarna drukken. De persen van Dirk Van Borne, van Deventer, dienden hem om eenige zijner werken te vermenigvuldigen. De oudste zoon van Hendrik Niclaes woonde te dien tijde in Antwerpen, waar hij in vennootschap met andere kooplieden eenen winstgevenden handel dreef. Zijn vader had hem hier meer dan eens bezocht en had er eenige aanhangers voor zijne leer weten aan te werven.

Het *Huis der Liefde* was eene vertakking der secte van David Joris, die zelf eene vertakking der herdoopers was. Ook Hendrik Niclaes schreef zijne volgelingen voor zich slechts op hun dertigste jaar te laten doopen. Zijne leer was verder, evenals die van David Joris, eene wanstaltige vermenging van broederlijke gelijkheid, die hij predikte, en zelfverheffing, die hij zocht ; van geestelijke verzuchtingen en wereldsche wulpschheden en genietingen ; van eene voorgewende gezuiverde godsdienstigheid, die op eene grondige ongodsdienstigheid uitliep.

Niclaes deed zich, als David Joris, voor eene

soort van godheid doorgaan en kende zich het recht toe te oordeelen en te veroordeelen op aarde, en aldus de rol te vervullen, door de leer der katholieke kerk aan Christus in het jongste gerecht voorbehouden. De Liefde moest de band zijn, die de leden van het genootschap samenhield : geene uiterlijke ceremoniën of eeredienst, geen wet noch regel moesten zij hebben dan die, welke door de liefde aangegeven worden. In andere woorden de vereering van zich zelven en van den medemensch als Opperwezen verving den kerkelijken godsdienst. Het moderne rationalismus of positivismus vond, meenen wij, geen radikaler loochening van het bovennatuurlijke dan hetgene wij ontmoeten in deze leer, wanneer wij haar ontdoen van haar droomerig en mystiek omhulsel.

Geen wonder dan ook dat de naam van *libertijnen* of *vrijgeesten* gegeven werd aan de volgelingen van Hendrik Niclaes, als bezittende zij geenen godsdienst hoegenaamd, tenzij met wereldsche inzichten en houdende elk kerkgenootschap voor even goed en even kwaad. Zij schikten zich naar de omstandigheden, naar tijd en plaats, en een hunner stelregels was, dat men in zake van godsdienst vrij mocht veinzen zooveel

men wilde en kon, een regel, dien wij ook in David Joris' leer vinden. Een gelijktijdig protestantsch schrijver beweert, dat in die dagen de Roomsche Kerk met zulke *libertijnen* vervuld was, en dat deze veinzaards zich zeer vijandelijk gedroegen tegen hen, die zich om het stuk des geloofs lieten martelen (1)

Men was rond 1550 en alsdan, zegt de kronijk, die zich in het Leidensche handschrift bevindt, bekeerde Hendrik Niclaes tot zijne leer zekeren Christoffel Plantijn, een Franschman van geboorte. Hij was boekbinder en won zijn brood met werken; overigens een voorzichtig en slim man in de zaken, waar hij profijt kon uit trekken, iets waartoe hij zeer bekwaam was.

Volgens de kronijk begaf Plantijn, die vernomen had, dat Niclaes verscheidene werken wilde laten drukken, zich naar Parijs en trachtte er zijne vrienden over te halen om den profeet te helpen in het uitgeven zijner boeken. Hij bekwam hunne ondersteuning en richtte aldus zijne drukkerij te Antwerpen op. Hij behield echter het gekregen geld voor eigen gebruik en liet aan Niclaes alleen al de drukkosten betalen.

(1) Zie Glasius, *Biographisch Woordenboek van Nederlandsche godsgeleerden*, ad H. Niclaes; Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 189; A. M. Cramer, *Levensbeschrijving van David Joris*.

Daarop wordt verteld, dat Plantijn werkte ten voordeele der nieuwe secte met de leer van Niclaes onder zijne vrienden te Parijs te verspreiden. Onder deze was een juweelier, die den wensch te kennen gaf, dat na zijnen dood al zijne goederen zouden besteed worden ter verspreiding van dezelfde leer, en die tot uitvoerders van dezen laatsten wil Plantijn en een apotheker van Parijs, Perret (Porret, Plantijns boezemvriend) genaamd, aanduidde.

Rond het jaar 1560 werd Niclaes verplicht van Emden naar Kampen in Overijsel te vluchten. Terzelfder tijd stierf de juweelier van Parijs, en Perret borg dezes kleinodiën in zijn huis. Plantijn begaf zich daarop bij den medeuitvoerder van het testament van den afgestorvenen geloofsgenoot. Gedurende zijne afwezigheid drukten zijne werklieden in zijn huis een verdacht boekje, iets wat door een hunner aan den markgraaf van Antwerpen werd verklikt. Daarop werd het werk in de drukkerij gestaakt, de werklieden gevangen genomen en Plantijns goederen verbeurd verklaard.

Terwijl zijne zaken aldus gestremd waren, begaf Plantijn zich naar Kampen en berichtte Niclaes, dat de juweelier gestorven was en zijne schatten bij Perret

berustten. Hij voegde er bij, dat hij drie kostelijke steenen voor zich bewaard had als onderpand eener som, die de juweelier hem schuldig was. Weinig tijds daarna betaalde Plantijn, met de hulp van zijne beroepsgenooten, de Bomberghens van Keulen, zijne schulden en richtte zich op grootschen voet te Antwerpen in, zoodat hij tot zestien persen in gang had en de grootste der Antwerpsche drukkers en boekhandelaars werd. De kronijkschrijver werpt eene verdenking op den oorsprong van dit geld en voegt er bij, dat Niclaes met Plantijn op goeden voet bleef verkeeren, alhoewel deze laatste zich verder weinig van het *Huis der Liefde* aandroeg.

Ten slotte wordt verhaald, dat zekere Augustijn Van Hasselt, een andere aanhanger van Niclaes, door Plantijn geholpen werd om, rond 1566, eene drukkerij te Vianan onder de bescherming van den heer van Brederode (1) te stichten tot het uitgeven van kettersche boeken, gedeeltelijk voor Plantijns rekening, en om later eene drukkerij te Keulen op te richten ten dienste van Hendrik Niclaes en tot verspreiding zijner leer.

Wij vernemen dus hier, dat Plantijn in het begin

(1) Dat zulk eene drukkerij werkelijk bestaan heeft is genoeg bekend.

van zijn verblijf te Antwerpen met ketterij zou besmet geweest zijn, dat hij van 1550 tot 1560 kettersche boeken, waarschijnlijk zonder naam van drukker, zou uitgegeven hebben, dat er na 1560 eene vervolging tegen hem werd ingespannen voor een boekje, dat bij hem gedrukt was, en eindelijk dat zijne goede trouw sterk verdacht word gemaakt door zijne vroegere geloofsgenooten.

Wat al vraagpunten, die het moeilijk, misschien onmogelijk zal zijn ooit op te lossen ! Laat ons echter al terstond opmerken, dat de verdenkingen op Plantijns eerlijkheid geworpen van zeer lossen aard zijn. Hij, die ze schreef, was Plantijns vijand geworden en hij geeft daarbij toe, dat onze drukker geld te vorderen had van de personen, die hij zou bestolen hebben.

Dat er zeer veel ongegronds en hatelijks in deze beschuldigingen ligt zal wel blijken uit het vervolg van ons verhaal, waarin wij zullen bekend maken van wie Plantijn het geld bekwam, waarmede hij in 1563 zijne drukkerij herinrichtte ; dit belet niet, dat de grond der gansche geschiedenis eenen onmiskenbaren glimp van echtheid vertoont. Plantijn en zijne betrekking tot Porret, de jaartallen zijner aankomst en vestiging te Antwerpen, zijne reis naar Parijs rond

1560, dit alles is te juist gekend door den schrijver der kronijk van het *Huis der Liefde*, dan dat men hier aan een uit de lucht gegrepen sprookje zou mogen denken. Daarbij bestaan nog, zooals wij zagen, de oorspronkelijke bewijsstukken van de moeilijkheden, aan Plantijn berokkend ten gevolge van het drukken door zijne werklieden van het verdacht boekje, waarvan de kronijk spreekt. Dat de apotheker Porret zich later ging vestigen in het kettersche Leiden, waar toen ook Plantijn verbleef en waar dezes schoonzoon van Ravelingen, waarschijnlijk zelf tot het calvinismus overgegaan, zich voor goed vestigde, zijn zoovele feiten, die deze vermoedens klem bijzetten.

Wij hebben echter nog andere bewijzen, dat in zeker tijdperk zijns levens Plantijn een aanhanger van Hendrik Niclaes was. Onder zijne brieven hebben wij er gevonden, waarin de Fransche geleerde Willem Postel, die zich veel met godsdienstige droomerijen bezig hield, hem toespreekt als een lid van het *Huis der Liefde*. Van Plantijn zelven bezitten wij eenen brief aan Hendrik Niclaes en eenen aan Augustijn van Hasselt, die hunne onderlinge betrekkingen bevestigen.

In 1567 verklaart Plantijn uitdrukkelijk, dat hij allen omgang afgebroken heeft met lieden, van wier onberispelijke rechtgeloovigheid hij niet zeker was. Toen hij die belijdenis aflegde was hij in onderhandeling met den koning van Spanje om met dezes ondersteuning aanzienlijke werken te drukken; de vervolging tegen de ketters had haar hoogste punt bereikt en Plantijn had geen vezel martelaarsvleesch aan het lichaam. Zijne onderwerping aan de katholieke kerk mag niet zonder voorbehoud aangenomen worden.

Plantijn had, wel is waar, rond 1567 het *Huis der Liefde* verlaten, maar hij trad al dadelijk of korts nadien, in elk geval vóór 1580, in de secte van Barrefelt, die zich afgescheiden had van de kerk van Hendrik Niclaes. Aan de leer van dezen nieuwen apostel bleef hij trouw gedurende het laatste deel van zijn leven; hij was in betrekking met hare voornaamste ijveraars en drukte het werk, dat als haar evangelie gold: *Het Boeck der Getuyghenissen van den verborghen Ackerschat*, door Barrefelt geschreven.

Plantijn was dus terzelfder tijd de aartsdrukker van den allerkatholijksten koning van Spanje en van een der aartsketters van zijnen tijd; openlijk was hij

een vurige aanhanger der Roomsche kerk, bedektelijk een overtuigd andersdenkende. Hoe dit aan te nemen, zonder hem van veinzerij en schijnheiligheid te beschuldigen? Wij beweren niet, dat wij zijn gedrag kunnen verrechtvaardigen, maar willen het dan toch in zooverre toelichten, dat het verstaanbaar worde.

De man, wiens leer Plantijn in de eerste jaren zijner loopbaan had aangenomen, Hendrik Niclaes, was opgetreden als de stichter eener wezenlijke kerk, die dan ook een paar honderd jaar, ofschoon in beperkten kring heeft voortgeleefd. Hij had zich zelven uitgeroepen tot opperhoofd dier kerk en onder hem stonden bisschoppen en priesters van verschillenden graad. Hij beweerde, dat Christus gekomen was om de menschen te redden, maar dat die zending niet volbracht was, daar de menschen voortgingen in zonde te leven. Hij zelf was gezonden om hun den weg tot de verlossing te toonen en aldus Christus' taak te voltooien. Het hoogste en eenige middel ter zaligmaking is, volgens hem, de liefde; niet het geloof heiligt, maar de liefde tot God en de menschen; wie van haar doordrongen is is volmaakt. Alle kerken en eerediensten hebben geene andere dan eene zinnebeeldige beteekenis. De ware kerk is het *Huis der*

Liefde en van deze was Niclaes de vader en opperheer, van wien alle licht en macht uitging.

Wie in het *Huis der Liefde* trad, hing dus eene duidelijk bepaalde kettersche leer aan en verloochende elken anderen godsdienst. Met de leer van Barrefelt was het eenigszins anders gesteld. Deze laatste gaf zich niet uit als door God gezonden; hij predikte enkel eene menschelijke leer, eene soort van mysticismus. Voor hem ook was de liefde tot Christus de hoogste wet. De mensch moet zich geheel aan God overgeven en zich met Hem vereenzelvigen; uit God moet hij de ingevingen over zijnen levensregel ontvangen; om niets anders dan om Hem te behagen moet hij zich bekommeren. Alle godsdiensten zijn ijdel vertoon, geen is er te veroordeelen, geen aan te bevelen. Niemand hoeft uit zijne kerk te treden, daar het onverschillig is tot welke men behoort. Men doe het goede in alle nederigheid des gemoeds en men zal gered worden.

Die leer van zelfverloochening, van heiliging door de liefde, van algeheele versmelting met Christus was een andere vorm van het mysticismus, door Thomas à Kempis en de H. Theresia gepredikt; het was terzelfder tijd een zeer godsdienstige en een zeer

weinig kerkelijke levensbeschouwing. Indien alle licht rechtstreeks uit God komt, zijn er geen bemiddelaars meer noodig en heeft kerk en geestelijkheid geen reden van bestaan ; indien de Liefde heiligt, wordt geloof en Schriftuur overtollig. Zoo verstonden het de aanhangers van Barrefelt en zoo verstonden het zijn tegensprekers. Zijne aanhangers, evenals die van Hendrik Niclaes, werden door de calvinisten met den naam van libertijnen of vrijzinnigen gedoopt en dit waren zij wel in die dagen.

Als volgeling van Barrefelt beleed Plantijn in stilte de leer, dat alle kerk en alle kerkelijk geloof ijdel vertoon waren, dat de reine zeden, een leven vol liefde voor God en den medemensch, vol nederigheid en gelatenheid voor zich zelven, heiligen ; hij kon, volgens de opvatting zijner partijgenooten, zich een aanhanger der Roomsche kerk verklaren zonder aan die kerk eene ander waarde toe te kennen dan die van een zinnebeeld. Moedig was, wel is waar, die opvatting des levens en des geloofs niet ; zij hield meer rekening van de noodzakelijkheid der tijden dan van den drang der overtuiging ; maar zij deed een middel aan de hand om een vergelijk te treffen tusschen de eischen der buitenwereld en die des gemoeds en zoo

moest zij aan sommige vrienden van vrijheid voor den geest en van rust in het leven welkom zijn.

Het is een verschijnsel, niet zeer zeldzaam in die dagen, maar wonderlijk toch voor ons, hoe een man zoo verlicht, zoo veelzijdig ontwikkeld als Plantijn was, zich kon aansluiten bij de volgelingen van zoo weinig heldere en zelfs zoo bekrompen geestdrijvers als Niclaes en Barrefelt, die geen van beiden in staat waren hun eigen stelsel op duidelijke wijze uiteen te zetten en zich door niets anders dan door eene ongemeene mate van dweeperij onderscheidden. Plantijn zelf had in het diepste zijns harten iets van den geloofsprediker, van den mystieker; de brieven, waarin hij over zaken van bovennatuurlijken aard en van zedeleer spreekt, getuigen hier duidelijk van. Maar hij was terzelfder tijd een man, verbazend helder van verstand, ongemeen streng van zeden, deugdzaam in de volle beteekenis van het woord. Die neiging tot dweeperij of tot droomerij in geloofszaken schijnt al weinig overeen te stemmen met een zoo practischen geest en een zoo werkzamen aard als den zijnen, en toch zien wij herhaaldelijk in de geschiedenis menschen, even vol van mystieke gedachten, in het werkelijk leven als mannen van de

krachtige daad en van het schrander beleid zich onderscheiden. Zoo vroeger en nu de Quakers; zoo de eerste hervormden in Holland, de Puriteinen en Cromwell; zoo nog de Mormonen in onze dagen.

De moeilijkheden, welke Plantijn met de ketterjagers in 1561 en 1562 had, waren niet de eenige, die hij van hunnentwege ontmoette. In een verslag, op 2 Februari 1566, door Margaretha van Parma aan Jan van Immerseel overgemaakt, zien wij hem en al, die zijnen winkel houden, aangeklaagd als drie kettersche werken verkoopende. In 1567 werd hij op een lijst, door eenen verklikker opgemaakt, aan het Spaansche bewind opgegeven als een Calvinist.

Deze latere aanklachten berokkenden hem echter geene nieuwe vervolgingen en al werd hij nog wel eens verdacht, hij had om zijn geloof niet meer te lijden.

DERDE HOOFDSTUK

DERDE HOOFDSTUK

Plantijn, aan het hoofd eener nieuwe drukkerij, breidt zijnen werkkring uit. — Zijne groote werken : de Veeltalige Bijbel, de Kerkelijke boeken.

AL spoedig na zijnen terugkeer uit Parijs, vond Plantijn steun bij mannen, die behoorden tot de meest gegoede en verlichte burgers van Antwerpen, en op wie eveneens zware vermoedens van ketterij rustten : Cornelis van Bomberghen, koopman, Karel van Bomberghen, rechtsgeleerde, Jan van Gorp, meer gekend onder naam van Goropius Becanus, geneesheer en Jacques de Schotti. Met hen vormde bij een

vennootschap, waarvan hij als beheerend aandeelhebber optrad. De verbintenis werd den 1n October 1563 voor vier jaar gesloten, maar werd eenige maanden vroeger ontbonden. Cornelis van Bomberghen stortte 3600, Goropius Becanus, Jacques de Schotti en Karel van Bomberghen elk 1800 gulden; Plantijn droeg zijn drukkersalm bij, op 900 gulden geschat. Hij genoot eene jaarwedde van 400 gulden, 150 gulden voor huishuur en 60 gulden voor verhuring zijner matrijzen.

Nu toog de ondernemende man voor goed aan het werk. Hij beschikte over voldoende geldmiddelen, kocht nieuwe letters aan, en zon op gewichtiger ondernemingen. De drukken uit den tijd van het vennootschap, vooral de kleine klassieken in zakformaat en de octavodrukken, zijn het keurigste, dat zijne persen voortbrachten. Van dit oogenblik treedt hij op in zijne ware rol en doet zich kennen in zijne ongemeene begaafdheid. Hij werd de ziel zijner immer aangroeiende drukkerij en zijn huis het middenpunt van het gemeenebest van geletterden en geleerden in Antwerpen. Niet alleen binnen Antwerpen zocht en vond hij medewerkers voor zijne weten-

schappelijke uitgaven, ook uit het buitenland kwamen geleerden naar hem om hem ter zijde te staan.

Dit was voornamelijk het geval, toen hij het aanzienlijkste der werken ter pers legde, dat door hem werd gedrukt, het boek, dat zijn naam de gansche wereld door bekend maakte, wij bedoelen den koninklijken of den veeltaligen Bijbel.

Reeds lang op voorhand had Plantijn zich bereid tot het groote werk, vooral zorg dragende goede zetters aan te kweeken in het Grieksch, Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch. Naar de Francforter jaarmarkt van den vasten van 1566 droeg hij eenige proefvellen mede eener nieuwe uitgaaf van den veeltaligen Bijbel, voor het eerst in 1514-1517 onder kardinaal Ximenes' leiding te Alcala gedrukt en, een halve eeuw later, reeds zeldzaam geworden. Ieder, die ze zag, was er in bewondering voor. De keurvorst August van Saxen, die het voornemen had opgevat hetzelfde werk te laten herdrukken, zag er terstond van af en moedigde Plantijn aan zijn plan te volvoeren. De Senaat van Francfort en de Paltzgraaf deden hem schoone beloften, opdat hij zich op hun gebied zou vestigen. Plantijn weigerde : hij wilde zijn aangenomen vaderland niet verlaten.

Aan Philips II, die ook het voornemen had opgevat den Bijbel van Alcala te laten herdrukken, zond hij een proefvel. De koning vroeg hem de kosten der onderneming te berekenen. Plantijn schatte ze voor het papier op 12,000 gulden en voor het drukken op dezelfde som, daargelaten wat hem het nazien der proeven en de nieuwe letters kosten zouden. Hij verzocht den koning om een voorschot van de som, waarop het papier geschat werd. De zaak lachte Philips toe en hij onderwierp het voorstel aan den algemeenen raad der inkwisitie.

Deze zond Arias Montanus naar Alcala om er de doctors der Hoogeschool over te raadplegen. Arias Montanus, die aldus in de onderneming werd gemengd en die er met Plantijn de hoofdleider van werd, was geboren rond 1527 te Fregenal de la Sierra, eene kleine stad uit het bisdom van Badajoz en het rechtsgebied van Sevilla. Van den naam zijner stad (Sierra) ontleende hij zijnen gewonen naam Montanus of Montano; naar dien van Sevilla gaf hij zich dikwijls den toenaam van Hispalensis. Na uitmuntende studiën te Alcala gedaan te hebben in verscheidene vakken der wetenschappen, liet hij zich priester wijden, trad in 1560 in de ridderorde van den

ZICHT DER VIER HUIZEN VOOR PLANTIJN IN DE H. GEESTSTRAAT GEBOUWD

H. Jacobus en legde de belofte van den H. Augustinus af. In 1562 vergezelde hij den bisschop van Segovia naar het concilie van Trente, waar hij een werkzaam deel aan nam. In 1566 benoemde hem Philips II tot eenen zijner kapellanen en die betrekking vervulde hij, toen het ontwerp van Plantijn ter sprake kwam.

De leeraars van Alcala keurden het plan goed, rieden er de uitvoering van aan en sloegen sommige verbeteringen aan de eerste uitgaaf voor. De Staatsraad voegde zijne goedkeuring bij die der doctoren; ook de koning gaf zijne toestemming en verleende eene toelage van 12,000 gulden, onder voorwaarde, dat de Bijbel onder Montanus' leiding zou uitgevoerd worden. Dit hulpgeld werd later verhoogd en steeg tot 21,000 gulden, ongeveer 75,000 francs in munt onzer dagen, voor welke som Plantijn zich verbond exemplaren van den Bijbel en van andere drukwerken aan den koning te leveren.

In de wijdloopige onderrichtingen, die Philips II zijnen kapellaan medegaf, ziet men, dat de gedrukte vellen den koning door de koeriers moesten gedragen worden, zoohaast zij van onder de pers kwamen; de voorrede moest hem onderworpen worden; het getal der af te drukken exemplaren wordt aan het

goeddunken van den drukker overgelaten, behalve zes, die op perkament gedrukt zouden worden, een getal dat later op twaalf werd gebracht.

De koning zelf schreef eenen brief aan den hertog van Alba om hem aan te zeggen Montanus en zijn werk in bescherming te nemen ; aan Plantijn schreef hij om hem aan te bevelen zich met Montanus te verstaan en deze vertrok den 25n Maart 1568 naar Antwerpen, waar hij den 18n Mei daarop volgende aankwam.

Montanus leefde hier op de kosten des konings, die hem eene jaarwedde van 300 kronen, ongeveer 4800 francs, had toegekend, gedurende al den tijd dat het drukken des Bijbels zou duren ; zijne jaarwedde als kapellaan des konings, beloopende tot 80,000 maravedis, nagenoeg 2500 francs, werd hem daarenboven voortbetaald. Onmiddellijk na zijne aankomst hier te lande begaf hij zich naar Leuven, waar hij zeer wel ontvangen werd door de hoogleeraars, en verwierf er, benevens de goedkeuring van allen, nog de bijzondere medewerking van twee hunner, Augustinus Hunnæus namelijk en Cornelius Reineri.

Behalve door dezen en door Arias Montanus, die het hooge toezicht over het werk had, werden de

teksten overzien of bewerkt door Guido Fabricius, die de Latijnsche vertaling van het Nieuwe Testament uit het Syrisch maakte en zijn broeder Nicolaus; door Franciscus Raphelengius, die de Oostersche en Grieksche teksten nazag; door Joannes Harlemius, die hem hierin bijstond, door Andreas Masius, kardinaal Sirlet en Guilielmus Canterus, die verschillende bijdragen leverden. Willem Le Bé van Parijs en Robert Granjon van Lyon, bezorgden de benoodigde letters.

Den 17^n Juli 1568 werd het eerste proefvel getrokken, en in de eerste week van Augustus daaropvolgende begon men voor goed met het drukken. Den 12^n Maart 1569 was het eerste deel voltooid. Den 31^n Mei 1572 waren de laatste vellen afgedrukt. De drie laatste deelen waren slechts op de helft van het getal der overige gedrukt; van Augustus 1572 tot dezelfde maand 1573 werd de ontbrekende helft bijgedrukt.

Eerst was het werk slechts beraamd op vier deelen in-folio, zooals de Bijbel van Alcala, maar Plantijn stelde aan Philips II voor, de Syrische vertaling van het Nieuwe Testament, die in Weenen gedrukt was, er bij te voegen, en te laatster ure kwamen er nog drie deelen aanhangsels *(Apparatus sacer)* bij,

zoodat het gansche werk tot acht zware folianten aangroeide.

Toen de Bijbel voltooid was maakte Arias Montanus de berekening der onkosten op, die hij aan Philips II zond. Op 14 December 1571 schreef Montanus, dat de uitgaven 80,000 gulden beliepen, en dat men ze over het algemeen op 200,000 gulden schatte.

Er werden twaalfhonderd exemplaren van den koninklijken Bijbel gedrukt, tien op groot keizerlijk Italiaansch papier van 36 tot 40 gulden den riem, dertig op een ander groot keizerlijk papier, tweehonderd op fijn koninklijk papier van Lyon, en negenhonderd en zestig op fijn koninklijk papier van Troyes, altijd buiten de twaalf afdrukken op perkament, bij welke nog een dertiende kwam, die onvolledig bleef. In den handel betaalde men 80 gulden voor de exemplaren op papier van Lyon en 70 voor die op papier van Troyes, de band kostte 40 stuivers.

Vooraleer de Bijbel nog voltooid was, wilde Philips er meer gezag doen aan toekennen door eene pauselijke goedkeuring. Hij zond dus order aan zijnen afgezant te Rome, Don Juan de Luniga, om deze te

vragen en hij gelastte terzelfder tijd Montanus eene memorie op te stellen, bevattende de geschiedenis der onderneming en drukkende op de zorgen, die men genomen had om geenen stap vooruit te gaan zonder de doctors der Leuvensche Hoogeschool te kennen, die dan ook hunne goedkeuring aan het werk gehecht hadden.

Gewapend met dit verslag, begon de afgezant zijne pogingen, maar de toenmalige Paus Pius V, een man van onwrikbare strengheid, eischte eerst inzage van den Bijbel en verzond Montanus' memorie naar de kardinalen Sirlet en Tiani. Deze opperden er vele bezwaren tegen. De Spaansche afgezant verzocht dan voor Plantijn het uitsluitelijk voorrecht om de aanhangsels des Bijbels te drukken. Broeder Michiel de Medina en Petrus Fuentidueña spraken hierover met de beide kerkvorsten, die beloofden de vraag bij den Paus te steunen. Deze bleef echter onverbiddelijk, zeggende, dat zulk een privilegie eene zijdelingsche goedkeuring zou zijn. De afgezant vroeg daarop, dat het onderzoek werde toevertrouwd aan de Leuvensche doctors of aan commissarissen door Zijne Heiligheid benoemd. De Paus weigerde nogmaals ; hij eischte, dat het onderzoek te Rome plaats greep. Het eenige,

wat hij wilde toestaan, was eene goedkeuring voor eenen nauwkeurigen nadruk van den Bijbel van Alcala.

De bezwaren, die hem zoo wantrouwend stemden, waren deze : hij had zich niet kunnen verzekeren van de nauwkeurigheid van den tekst, noch van de getrouwheid der vertaling, die misschien wel aan Erasmus ontleend was ; hij wist niet of de Syrische vertaling geheel het Nieuwe Testament bevatte dan wel of de boeken misschien niet ontbraken, wier echtheid de ketters betwijfelen : zooals de Apocalypsis en de tweede brief van den H. Petrus ; hij kende het aanhangsel niet, dat Arias Montanus bij zijnen Bijbel had gevoegd ; de verhandeling *de Arcano Sermone* kon wel een Kabalistisch boek zijn ; hij mocht de vertaling van Santes Pagnini niet goedkeuren, vooraleer ze gezien te hebben, ondanks de wijzigingen, die men er had aan toegebracht. Hij was geërgerd omdat men den Talmud en Munster had aangehaald, twee gedoemde schrijvers, en omdat men een brief van Andreas Masius had gedrukt, een man, over wien men geene te goede inlichtingen bezat.

Philips II verbood aan Plantijn een enkel exemplaar

van den Bijbel te verkoopen, te leenen of te toonen, vóór dat de beslissing te Rome zou gevallen zijn.

Arias Montanus werd dan zelf naar Italië gezonden om den Paus gunstiger te stemmen. Hij vertrok uit Antwerpen rond half-Mei 1572 en kwam te Rome toen Pius V gestorven en door Gregorius IX op den pauselijken troon vervangen was. Den 16^{n} Augustus bood Montanus een exemplaar van den Bijbel aan Z. H. aan ; de Paus aanvaardde het, prees de onderneming en stond het gevraagde privilegie aan Plantijn toe. Vóór de maand Augustus 1572 nog ten einde geloopen was, waren alle moeilijkheden uit den weg geruimd en den 8^{n} October daarop volgende kon Montanus de terugreis naar Antwerpen aanvaarden. Hier verbleef hij nog, tot dat hij den 19^{n} Augustus 1574, na volvoerde taak, naar zijn vaderland geroepen werd.

Hiermede had de koninklijke Bijbel echter zijne laatste bemoeilijking van wege de kerkelijke overheden niet beleefd. Zekere Leon de Castro, professor aan de Hoogeschool van Salamanca, was de hevigste aanklager van Plantijns werk geweest. Hij en andere bestrijders der Hebreeuwsche studiën hielden de

meening staan, dat de Bijbel niet kan toegelicht worden uit de oorspronkelijke talen. De H. Kerk heeft den Latijnschen tekst der *Vulgata* voor echt verklaard; bevestigt de studie der oorspronkelijke teksten, de juistheid dier vertaling, dan is zij nutteloos, trekt zij haar in twijfel dan is zij verderfelijk. Oostersche teksten kwamen den bekrompen en boosaardigen man verdacht voor van joodschheid, en hevig viel hij uit tegen Plantijn, die onroomsche werklieden gebruikte, zoowel als tegen Arias Montanus, dien hij voor een discipel der Synagoog, een bestrijder der Apostels en Evangelisten, een vriend der rabbijnen, een vijand der leeraars en vaders der H. Kerk schold; beiden klaagde hij bij de Inkwisitie aan.

Deze onderzocht in 1576 de aantijgingen van Castro. Montanus werd ter verantwoording geroepen. Hij stelde een verweerschrift op, dat met de andere stukken van het proces in handen werd gegeven eener commissie van godsgeleerden, aan wier hoofd de jezuiet Mariana stond. Het geding sleepte verscheidene jaren en, toen in 1580 de uitspraak kwam, kreeg zoowel de aanklager als de aangeklaagde half gelijk en half ongelijk. Liever dan de vraag zelve der rechtzinnigheid van den Plantijnschen Bijbel te

onderzoeken, maakte de commissie er eenen letterkundigen twist van ; het gezag der Hoogescholen van Leuven en van Parijs scheen haar niet afdoende en zij wist er heel wat op af te wijzen ; gelukkiglijk echter ontsnapte het werk aan eene veroordeeling.

Zoo kwam het meesterwerk van Plantijn tot stand en zegepraalde het over al de moeilijkheden, waarmede het te kampen had.

Toen het werk geëindigd was getuigde Arias Montanus van den drukker (1) : « Christophorus » Plantijn heeft de beste diensten bewezen aan de » drukkunst, eene kunst, waardoor al de andere » opgeluisterd en in het leven gehouden worden. » Niemand kan bewondering en lof genoeg schenken » aan de bekwaamheid van zijnen geest, aan zijn » bewonderenswaardig vooruitzicht, aan zijne vlijt » en onvermoeibare werkzaamheid. » Nooit, zegde hij elders van hem, had hij een zoo behendig man gezien als Plantijn en die terzelfder tijd zoo goed en deugdzaam was. Elken dag ontdekte hij nieuwe hoedanigheden in hem ; hij loofde hem vooral voor de groote zedigheid en voor het ongeloofelijk geduld, dat hij toonde jegens hen, die hem benijdden.

(1) *Prolegomena ad Biblia polyglotta.*

De geleerde scheen geene woorden genoeg te kunnen vinden om zijne geestdriftige ingenomenheid met den drukker uit te spreken.

Door het uitgeven van den Bijbel had Plantijn een droom van zijn eigen leven verwezentlijkt, het voltrekken van een werk, waaraan zijn naam zou gehecht blijven. En niet bij het nageslacht alleen, ook bij zijne tijdgenooten was hij door dit reuzengewrocht een geacht en gevierd man en de eerste drukker van het Spaansche rijk geworden.

Hoe hij zelf over het werk dacht en over zijne verdiensten als drukker ervan moge blijken uit deze regels van eenen brief, door hem aan Çayas geschreven : « Nu de Bijbel voltooid is, sta ik verwonderd » en verbaasd over zulke onderneming, die ik niet » meer zou durven herbeginnen al gave men mij » twaalf duizend kronen comptant en in zuivere gift, » al zij het ook dat ik het voor zes duizend kronen » minder zou kunnen doen, dan ik het gedaan heb, » nu dat al de letters en schikkingen gemaakt zijn. »

De wereld wist het wel wat reuzentaak Plantijn op zich genomen had, want er kwam niemand, die eenige geleerdheid bezat, te Antwerpen, zonder naar het huis te gaan, waar het groote werk verricht

werd. Aan loftuigingen, wij zagen het reeds, ontbrak het den moedigen en schranderen man geenszins. Maar bij woorden alleen bleef het niet ; eerbewijzen en geldelijke voordeelen vielen Plantijn in die dagen herhaaldelijk te beurt. In 1574 werd hij van stadswege beschonken met een zilveren kunstwerk « weert zijnde » hondert goude croonen of daer omtrent. » Niet alleen zegt de officieele oorkonde, « omdat hij de stadt » vele verscheijdene costelijcke boecken bij hem » gedruct uijt zonderlinge genegentheijt tot de wethou- » deren der zelver heeft geschonken ende nu onlancx » *Corpus juris civilis*, bij hem in-folio gedruct, den » gouverneur deser stadt ende heeren van de wet » heeft gedediceert ende daeraff aen het collegie present » gedaen, » maar ook uit « danckbaerheijt en beken- » tenisse des voorsegde Plantijns dienstelijcke gunstig- » heijt ende liberaelheijt dewelcke deser stadt oock » anderssints zeer nut ende profijtelijcken is met » zijnen grooten handel van druckerije waermede hij » dagelijcx groot getal van volcke binnen deser stadt » houdt werckende ende alsoe de neringe van printen » seer sterckende ende doende floreren tot lof ende » vermaertheijt deser stadt over de gantsche werelt. »

Terzelfder tijd als den veeltaligen Bijbel legde

Plantijn een reeks werken ter pers, die er niet minder moesten toe bijdragen om zijn naam de gansche wereld door bekend te maken. Wij bedoelen de *Kerkelijke boeken* : Brevieren, Missalen, Getijde- en Koorboeken.

Het concilie van Trente had verordend, dat men de Catechismussen, Mis- en Getijdeboeken zou nazien. In 1568 werd de pauselijke breve uitgevaardigd, waarbij de inhoud van den nieuwen Brevier werd vastgesteld ; twee jaar later verscheen die, waarbij de tekst van den Missaal werd goedgekeurd.

Paulus Manutius, de beroemde Venetiaansche drukker, had van Paus Pius V het privilegie bekomen alleen den nieuwen Brevier te mogen drukken. Door tusschenkomst van kardinaal Granvelle, die altijd een ijverige beschermer van Plantijn was, knoopte onze drukker onderhandelingen aan met zijnen Italiaanschen vakgenoot om van hem het voorrecht af te koopen den Brevier in de Nederlanden te drukken en uit te geven. Hij verkreeg dit den 11^{n} Augustus 1568, op voorwaarde aan Manutius het tiende deel der door hem vervaardigde exemplaren kosteloos te leveren.

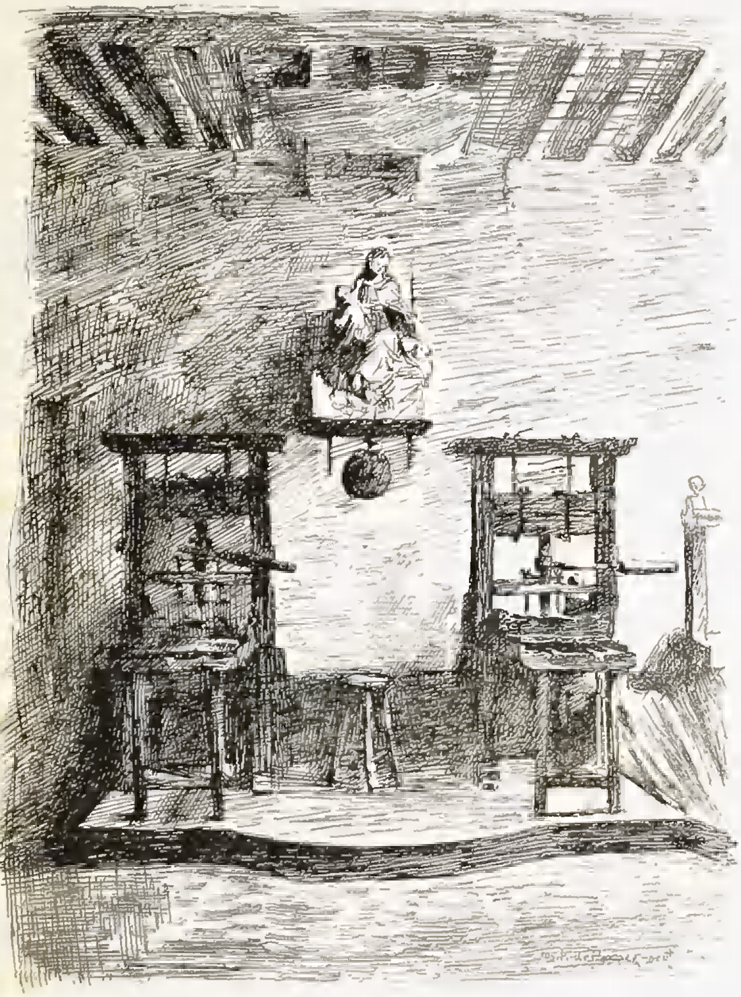

Twee persen der XVIe eeuw
bewaard in de Plantijnsche drukkerij

Den 10^{n} Januari 1569 verkreeg hij van den koning van Spanje het uitsluitend recht van den Brevier in de Nederlanden te drukken en te verkoopen. Dit jaar nog voltooide hij vier uitgaven in-8° van het boek, waarvan drie het jaartal 1569 en ééne dit van 1570 dragen; en eene uitgave in-16°. Aan Paulus Manutius betaalde hij geene tienden zijner uitgaven, maar geldsommen, die in hun geheel 465 gulden beliepen. Den 30^{n} April 1571 zond hij de laatste betaling; sedert dien werkte hij op last van den koning van Spanje en was van alle verplichting jegens den Venetiaanschen drukker ontslagen.

Om het privilegie van den Missaal te bekomen wendde Plantijn zich rechtstreeks tot de erfgenamen van den Romeinschen uitgever Bartholomeus Faletti, en kocht het van hen af voor eene som van 600 gulden. Van 1570 tot 1572 drukte hij van dit werk vier uitgaven in-folio en sedert dien volgden van jaar tot jaar in grooter en kleiner formaat de herdrukken elkander snel op.

In 1572 begon Plantijn Breviers en Missalen voor den koning van Spanje te vervaardigen. Philips II had hem het jaar te voren een som van 2000 gulden op rekening doen betalen en onze drukker had beloofd

hem alle drie maanden zes of zeven duizend Brevieren en even zooveel Diurnalen te leveren. De koning had zelf den langen brief nagezien, die door zijnen biechtvader, Franciscus de Villalba, aangaande het drukken der kerkelijke boeken aan Plantijn gezonden werd, en met eigen hand had hij in den rand van het handschrift der onderrichtingen, dat nog in het Museum Plantin-Moretus bewaard wordt, sommige woorden aan den tekst van den Brevier veranderd. Te rekenen van het jaar 1571 tot in het begin van 1576 zond Plantijn naar Spanje voor een som van 97,318 gulden en 10 1/2 stuivers kerkelijke boeken, eene som die nagenoeg gelijk staat met 800,000 francs in munt onzer dagen. Voor dit geld leverde hij 52,472 boeken. In 1576 braken de onlusten tusschen onze gewesten en Spanje uit en werd het verzenden gestaakt.

In 1570 en 1571 drukte Plantijn den grooten *Psalterium* en in 1571-1572 den grooten *Antiphonarium* voor eigen rekening, en maakte hij toebereidsels tot het drukken van eenen buitengewoon prachtigen *Antiphonarium* voor den koning van Spanje. Hij had ruim 24,000 gulden uitgegeven om zich de noodige stempels, matrijzen en papieren aan te schaffen, maar

de moeilijke tijden verhinderden het verwezenlijken van dit plan en Plantijn eischte in later jaren te vergeefs van den koning van Spanje de aanzienlijke som door hem voorgeschoten terug.

Van 1568 tot 1576 drukte hij nog verscheidene uitgaven der Getijden van O.-L.-V., waarvan de belangrijkste diegene is, welke hij in 1570 voor de hertogin van Alba vervaardigde en die met prachtige kopergravuren van Jan Wiericx en Pieter Huys naar teekeningen van Petrus van der Borcht versierd is.

De onkosten, die Plantijn gedragen had voor het drukken van sommige kerkelijke boeken en diegene, welke hij nutteloos gedaan had om zich den noodigen alm voor het uitgeven van andere aan te schaffen, brachten zijne kast in benauwden toestand, en zijn gansch leven zou hij onder dien last lijden. Maar het voorrecht van Missalen en Brevieren uit te geven, werd daarentegen de bron van rijke inkomsten voor hem en meer nog voor zijne afstammelingen. De Plantijnsche drukkerij bezat ruim twee eeuwen lang dit privilegie voor alle landen der Spaansche monarchie, dat is voor ons land, Spanje, het grootste deel van Amerika en andere koloniën. Aan dit voorrecht is het huis het beste deel zijner

fortuin verschuldigd en heeft het zijn lang bestaan te danken. Inderdaad, wanneer de groote werklust van Plantijns opvolgers was uitgedoofd in de tweede eeuw van het bestaan zijner drukkerij, gingen zij nog altijd voort het privilegie der kerkelijke boeken te benuttigen en zoo doende bleef de drukkerij in stand en werd haar materiaal en hare verzamelingen bewaard.

VIERDE HOOFDSTUK

VIERDE HOOFDSTUK

Plantijn's Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek. — Zijne proevenlezers en zijne schoonzonen Frans van Ravelinghen en Jan Moretus.

PLANTIJN was een stoutmoedige geest, altijd zinnende op grootscher ondernemingen. Hij vond genoegen in den arbeid en ontzag zich geene moeite om zijnen werkkring gedurig uit te breiden ; hij wakkerde de geleerden aan om bij hem met hunne schriften te komen aankloppen, hij duidde hun de boeken aan, die hij gaarne door hen voor zijne persen zag gereed maken, kocht of leende handschriften van oude klassieken, deed deze

bewerken door zijne correcteurs, ja sloeg zelf weleens de hand aan het werk om zijne persen stof te leveren.

Hij was meer dan een werkman, een werktuigelijk vermenigvuldiger der schriften van anderen. Hij wilde niet enkel vele en fraaie drukken uitgeven, hij was er ook immer op bedacht om degelijke wetenschappelijke werken in het licht te zenden. Zoo hij niet was, wat men nu een geleerde zou noemen, zoo hij in dit opzicht verre ten achter stond tegen de grootste leden der twee groote drukkersfamiliën zijner eeuw, de Aldi en de Estienne's, met wie hij op elk ander gebied naar den voorrang streefde, dan was hij toch een veelzijdig ontwikkeld man. De verzen, die wij van zijne hand soms in zijne uitgaven ontmoeten, zijn waarlijk niet van zoetvloeiendheid en schoonheidszin ontbloot; zijn Fransch en Latijnsch proza, dat zoo goed den practischen en vernuftigen man, gezond denkende en gezond zijne gedachten uitsprekende, kenschetst, is eveneens vol klaarheid en sierlijkheid. Wat hij niet wist zocht hij te leeren en dikwijls had hij met zijn scherp gezond oordeel een beter doorzicht in wetenschappelijke zaken dan de geleerden zelven.

De bewering, eens door Balzac uitgesproken en in onze eeuw door Renouard herhaald, volgens welke

Plantijn geen Latijn zou gekend hebben en hij, om den schijn te bewaren die taal wel machtig te zijn, zich door Justus Lipsius liet helpen in het schrijven zijner brieven, berust waarlijk op hoegenaamd geene gronden. Vooreerst Justus Lipsius woonde niet te Antwerpen, maar bijna gedurig te Leuven of te Leiden en wanneer wij de talrijke Latijnsche brieven nagaan, die aan Plantijn zijn gericht of door hem verzonden werden, is het onmogelijk te veronderstellen, dat hij jaren en jaren die klucht zou gespeeld hebben met mannen, die al spoedig moesten vernemen, dat hij de brieven, welke hij onderteekende, niet verstond.

Een stellig bewijs, dat Plantijn het Latijn machtig was, vinden wij in de opdracht van het werk : « *Histoire des pays septentrionaux*, écrite par Olaus le Grand. Traduite du latin de l'auteur en français (1561). » Plantijn zegt in dit stuk, aan Gaspar Schetz gericht, « dat velen, die de Latijnsche taal niet machtig waren, uitgelokt door hetgeen zij over dit werk gehoord hadden, hem verzochten en om zoo te zeggen lastig vielen om er hun eene Fransche vertaling van te maken, iets wat hij eenen tijd lang had uitgesteld, maar waartoe hij toch had moeten besluiten,

overwonnen door het gezag en de goede redenen van eenige adellijke personen. »

Elders nog komt dit even klaar uit. In de voorrede van het werk : *L'institution de la femme chrestienne* (1579), uit het Latijn van L. Vives vertaald, zegt Plantijn, dat hem eene slechte vertaling tot nadrukken aanbevolen was, maar dat hij den oorspronkelijken tekst met de overzetting vergelijkende, bemerkte, hoe onnauwkeurig deze laatste was, iets wat hem aanspoorde eene nieuwe vertaling te laten bewerken.

Nog vinden wij in de kronijk van Mechelen van Azevedo, dat Plantijn in 1574 eene aanspraak in het Latijn hield voor de hoogwaardige vaders, vergaderd in het tweede provinciaal collegie te Leuven.

Daar Plantijn reeds in 1561 het werk van Olaus Magnus uit het Latijn overzette, moest hij die taal van vroeger kennen of al spoedig na zijne aankomst te Antwerpen geleerd hebben. Overigens, en dit eene feit weerlegt op afdoende wijze elke tegenstrijdige overlevering ; wij bezitten honderden Latijnsche brieven van Plantijn's hand in hun oorspronkelijk schrift, waarvan de oudste van 1561 dagteekenen.

Maar eene kennis, die hij niet bezat toen hij zich te

Antwerpen vestigde, en die hem veel tijd en moeite gekost heeft, is die van het Nederlandsch.

Van het oogenblik, dat hij in ons land aankwam, begon hij onze taal aan te leeren en het is, men mag het zeggen, in de eerste plaats aan zijnen lust om haar machtig te worden en aan de keus der middelen, die de gevatte en practische man hiertoe aanwendde, dat wij onze oudste woordenboeken te danken hebben.

Zeer breedvoerig verhaalt hij ons hiervan in de voorrede van zijn *Schat der Neder-duytscher Spraken*, zijn Vlaamsch, Fransch, Latijnsch woordenboek. « Toen ik mij ruim een twintigtal jaren geleden, in de Nederlanden vestigde, zegt hij, gevoelde ik al spoedig den lust om de taal des lands te verstaan en daar ik den tijd niet had om mij onder de leiding van eenen meester te plaatsen, begon ik zelf woorden bijeen te zamelen, naarmate ik ze ontmoette en ze naar orde der letters aan te teekenen om mij later op mijn gemak over hunne beteekenis en gebruik in te lichten.

« Toen ik hiermede al een heel eind gevorderd was, vernam ik, dat zekere personen, en onder andere Gabriël Meurier, met hetzelfde werk bezig waren en het nagenoeg voltooid hadden. Dit deed mijn ijver verkoelen en den arbeid weldra geheel staken, in de

hoop, dat een bevoegd man ons een uitgebreid woordenboek, zooals die bij andere volken bestaan, zou bezorgen. Maar toen ik langen tijd te vergeefs gewacht had, ontbrandde mijne oude begeerte op nieuw en alsdan, wat vrijer zijnde van de beslommeringen mijner drukkerij, vatte ik het voornemen op, iemand te zoeken, die in staat zou zijn een goed woordenboek, zoo uitgebreid mogelijk, op te stellen.

» Ik deed gelijk een man doen zou, die eenen goeden metser of bouwmeester zoekt om zich een huis te maken : hij wendt zich tot verscheidenen en ze verschillig van gedacht vindende, vraagt hij aan ieder een ontwerp van eigen opvatting om, na vergelijking van elks voordeelen en gebreken, ten laatste eene gemakkelijke en zekere keus van zijn plan te kunnen doen.

» Zoo ging ik ook te werk. Ik wendde mij tot verscheidene personen, die ik in staat achtte om mijn voornemen uit te voeren en liet hun ieder het werk naar zijnen zin voltooien, om er dan bij vergelijking het beste geheel uit op te maken. Aan den eene liet ik al de woorden van een Latijnsch-Fransch, aan eene anderen al die van een Fransch-Latijnsch woordenboek in Vlaamsche woorden overbrengen,

met bevel deze laatste in alphabetische orde te schikken. Een derde koos uit al de Vlaamsche en Duitsche woordenboeken de woorden, die ons konden dienen, een vierde werkte naar zijn eigen plan.

» Weinig tijds daarna leverde mij een hunner, als proef van zijn werk, de Latijnsche woorden in het Vlaamsch vertaald, waarbij ik de Grieksche en Fransche woorden voegde en dit alles drukte ik dan onder den titel van *Dictionarium tetraglotton* (1562). Een nieuwe tegenspoed hield nogmaals de onderneming tegen. Eenigen tijd daarna brachten de ondernemers mij hun werk, waarover ik hen te zamen deed beraadslagen, opdat zij elkanders arbeid zouden volledigen. Dit doende gebeurde het, dat de randen van het papier, hoe breed ook, niet toereikend waren om al de aanteekeningen te bevatten, die zij namen. Men was verplicht wit papier tusschen de beschreven bladen te schieten. Dan begon men te drukken, maar wanneer de eerste vellen afgetrokken en aan sommige personen getoond waren, kwamen nogmaals zooveel aanmerkingen op, dat ik het drukken besloot te staken, om het werk nog eens te doen overzien door anderen en aldus tot een zoo volmaakt mogelijk geheel te geraken.

» Dan, de ondervinding leerde mij, dat dit eene hersenschimmige hoop was bij het opstellen van het eerste woordenboek eener levende taal. Daarom besloot ik dan ook het werk te laten drukken gelijk het was, met de hoop, dat het een eerste grondslag zou zijn, waarop iets volledigers zou opgetrokken worden. Nog eens werd het begonnen werk gestaakt in 1568, toen de twaalf eerste vellen afgedrukt waren. Ditmaal werd het slechts hernomen, toen in 1572 de overvloed van arbeid, die het ter zijde had doen schuiven, na het voltooien der *Biblia polyglotta* opgehouden had, maar ditmaal ook deed ik het in éénen adem afdrukken zonder toe te laten, dat er nog eenige veranderingen werden aan toegebracht. »

De hoop, door Plantijn in deze voorrede uitgedrukt, dat zijn werk tot grondslag mochte dienen van iets beters, werd niet verijdeld. Zijn *Schat der Nederduytscher Spraken* verscheen in Januari 1573, en in 1574 reeds kwam de eerste uitgave van Kilianus' woordenboek uit, dat wel niets anders zal geweest zijn dan de bijdragen door dezen laatste voor Plantijn verzameld. Onze drukker had hem aangespoord tot het opstellen van zijn boek, (1) had hem zijne taak

(1) Zie Kiliaen's Voorrede.

vergemakkelijkt en liet het werk nu voor eigen rekening bij Geeraard Smits drukken. Kilianus' *Etymologicon* was een ware schat voor onze taal, het beleefde tien uitgaven en blijft tot op onze dagen eene nog onmisbare vraagbaak bij de studie van het Nederlandsch. Te recht heeft men het het eerste woordenboek onzer taal genoemd. Wat vroeger bestond waren, met uitzondering van Van der Schueren's *Theutonista*, niets anders dan korte woordenlijsten ten behoeve der scholen, die noch door uitgebreidheid, noch door degelijkheid in vergelijking met Kilianus' boek kunnen komen. Veel ernstiger is zeker de *Theutonista*, maar er dient opgemerkt, dat dit hooggeschatte werk het woordenboek van eene gewesttaal en niet van het algemeen Nederlandsch was.

Onze taal kreeg, om zoo te zeggen, in 1573 voor het eerst haren geboorteakt en werd de rechtmatige erfgenaam van zoovele dialeeten als totdan om den voorrang gedongen hadden. In onze gewesten ontbrak de hoofdstad, wier taal als toonbeeld kan dienen, en eene Academie, die het beste uit den woordenschat der gewestspraken tot eene algemeene taal ijkt. Antwerpen, de groote wereldstad, het middelpunt van

handel, wetenschap en kunst in de XVIe eeuw, waar burgers uit alle deelen der Nederlanden samen verkeerden, werd die hoofdplaats; het huis van Plantijn, waar de geleerden en de geletterden onzer gewesten samenkwamen, vervulde de rol dier Academie. Het Brabantsch werd de grondslag van het Nederlandsch. Kilianus met zijne grondige taalkennis, en Plantijn met zijnen practischen geest waren de beste mannen om het opstellen van ons eerste woordenboek tot een goed einde te brengen.

Hunne medewerkers, in zooverre wij die kennen uit het archief van Plantijn's huis, waren Andries Madoets, Quinten Steenharts en Augustijn van Hasselt.

Wij zien in hetgene Plantijn ons verhaalt, aangaande het ontstaan van zijn woordenboek, hoe hij het talent bezat om andere mannen tot het uitvoeren zijner denkbeelden te bezigen. Dit was van eerst af en bleef gansch zijn leven bij hem, evenals bij zoovele andere beroemde mannen, eene kenmerkende hoedanigheid. De scherpzinnigheid, waarmede hij onder de geleerden van zijnen tijd de helpers koos, die hem in zijnen veelomvattenden arbeid het degelijkst konden ter zijde staan, is dan ook een der schoonste titels, die

De Correcteurskamer in de Plantijnsche drukkerij

hij op onze bewondering en dankbaarheid kan dóen gelden.

Uitstekend waren verscheiden der mannen, die hij als proeflezers of correcteurs in zijne drukkerij aan het werk hield. Er valt hier op te merken, dat men toen van eenen correcteur veel meer vereischte dan men nu noodig of mogelijk zou achten. Daar de traagheid der vervoermiddelen het zoo goed als onmogelijk maakte iedere proef naar den schrijver te zenden, wanneer hij op eenigen afstand woonde, was het noodzakelijk in de drukkerij zelve belezen mannen te hebben, die dit deel van de taak der schrijvers op zich konden nemen, en die kennis genoeg hadden van taal en stijl en algemeen genoeg ontwikkeld waren om eene kritische proeflezing met goed gevolg te doen. De ordonnancie van Philips II van 19 Mei 1562 over de boekdrukkers bepaalde dan ook, dat de correcteurs zouden onderzocht worden op de taal, waarin zij proeven zouden willen lezen.

Dat hun werk veelzijdige moeilijkheden en onaangenaamheden opleverde, zegt ons Kiliaen in het epigramma, waarin hij klaagt over de boekenmakers, die niet alleen eene slechte hand schrijven, maar ook hunne pennevruchten met overhaasting aan den

drukker bezorgen en het dan nog den proeflezer ten laste leggen, wanneer hun boek niet aan hunne verwachting beantwoordt.

In de eerste plaats komt onder Plantijn's correcteurs de beroemde Cornelis Kiel of Kilianus. Hij werd rond het jaar 1528 te Duffel geboren. In Februari 1558 was hij als letterzetter bij Plantijn komen werken, de maand daaropvolgende was hij bij hem komen wonen als proeflezer en won buiten den kost 13 stuivers in de week. In 1562 moest hij, evenals al de andere gasten, zijnen dienst verlaten, maar reeds het volgend jaar is hij weder aangenomen. Zijne winsten verhoogden: in 1567 wordt hem vier gulden in de maand, in 1571 dertig stuivers en in 1582 vier gulden in de week, in 1586 wordt hem honderd gulden en in 1591 honderd vijftig gulden in het jaar betaald, en zorgt Plantijn voor zijne woning en onderhoud en voor die zijner dochter.

Gedurende vijftig jaar bekleedt Cornelis Kiel den stoel van correcteur bij Plantijn. Hij was het, die het grootste deel nam aan het vervaardigen van den *Schat der Neder-duytscher Spraken*, waarvan wij zooeven gewaagden, en hierdoor en meer nog door het woordenboek, dat hij er op volgen liet, den duur-

zaamsten en wettigsten roem onder alle medewerkers van Plantijn verwierf. Van Kilianus bezitten wij nog verscheidene vertalingen uit het Fransch en uit het Italiaansch, waarvan de bijzonderste zijn de geschiedenissen van *Philippe de Commines* en de *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden* door L. Guicciardijn. Verder bewerkte hij nog een viertalig woordenboek: Latijn, Grieksch, Fransch en Nederlandsch, dat ongelukkiglijk ongedrukt bleef liggen in de boekenzaal der opvolgers van Plantijn. Ook verwierf hij zich door eenige snedige gedichtjes eenen zekeren naam onder de beoefenaars der Latijnsche poëzij. Hij overleed te Antwerpen op 15 April 1607.

Als de tweede in de rei wordt gewoonlijk Theodorus Pulmannus of Poelman genoemd. Hij was echter geen eigenlijke correcteur bij Plantijn, maar verzorgde voor onzen drukker, tegen karige vergelding, de uitgave van verscheiden Latijnsche klassieken. Hij was geboren in 1511 te Cranenburg in het Kleefsch en was te Antwerpen droogscheerder of volder van bedrijf, een ambacht, dat hij van in zijne jeugd tot in zijne oude dagen uitoefende en dat, hoe ruw ook, den ijverigen man nochtans toeliet zich op ernstige studiën toe te leggen. Hij kwam zich te Antwerpen

vestigen in 1532. Vroeger had hij reeds eenige werken in andere steden: Bazel, Lyons en Keulen, uitgegeven.

In 1560 komt zijn naam voor het eerst op eene Plantijnsche uitgave voor. Hij gaf er verder de bijzonderste Romeinsche dichters en enkele prozaschrijvers uit. Hij had grooten ijver voor dit vak en was, volgens Giselinus, de eerste in ons land, die zich op de kritische uitgave der handschriften toelegde. Met groote vlijt spoorde hij deze op. Jammer maar dat hij wel eens de noodlottige gewoonte blijkt gehad te hebben de plaatsen die hem gebrekkig voorkwamen of die hij niet voldoende wist te verklaren, door lezingen van zijne hand te vervangen. Zijne uitgaven zijn met de nauwgezetheid verzorgd, die een kenmerk is van Plantijn's uitgaven, terwijl zijne notas kort, maar zaakrijk zijn. Hij stierf in 1581.

In het laatste zijns levens had hij het ambt van stedelijken ontvanger der uitgaande rechten op den wijn bekomen. Zijn zoon Jan bleef in Plantijn's dienst en ging te Salamanca in Spanje een boekenwinkel openen van Plantijnsche drukken.

Een derde corrector was Victor Giselinus, die echter zijn ambt slechts gedurende eenen beperkten tijd, namelijk van het einde van 1564 tot het einde

van 1566, uitgeoefend heeft. Hij werd geboren te Zantvoorde bij Oostende, volgens de eenen in 1543, volgens anderen in 1549 en hoogstwaarschijnlijk nog wel vroeger dan het eerste dezer twee jaartallen. Hij ging van Brugge naar Leuven, waar hij studeerde, later van Leuven naar Parijs, dan reisde hij naar Dole, waar hij in 1572 promoveerde als doctor in de geneeskunst en van waar hij in 1577 naar Vlaanderen terugkeerde. Hij stierf in 1591 te Sint-Winox-Bergen, waar hij sedert verscheidene jaren gevestigd was. Van de schriften, die hij bij Plantijn liet verschijnen, *Prudentius*, *Adagia* en *Ovidius*, is het eerste van 1564, de twee laatste van 1566 gedagteekend.

Franciscus Raphelengius, de Raphelengien of Van Ravelinghen, bekleedt eene voorname plaats onder Plantijn's medewerkers. Hij werd geboren te Lannoy, in Vlaanderen, den 27n Februari 1537 en begon zijne studiën te Gent. Hij werd door zijne moeder na zijn vaders dood tot den handel bestemd en met dit inzicht naar Neurenberg gezonden. In plaats van op het koopmans-kantoor te werken legde hij er zich op de letteren toe. Terug in zijn vaderland gekeerd vond hij gelegenheid om zich naar Parijs te begeven

en studeerde daar voornamelijk de Grieksche en Hebreeuwsche talen. Naderhand begaf hij zich naar Cambridge, waar hij zich nog verder op het Grieksch toelegde. Op zijnen terugkeer naar zijne geboorteplaats hield hij dit maal te Antwerpen stil en, boeken koopende, kwam hij in betrekking tot Plantijn. Deze sloot den 12n Maart 1564 accoord met hem en wierf hem als correcteur aan voor twee jaren, met een jaarwedde van 40 gulden voor het eerste en 60 voor het tweede jaar, behalve vrije inwoning en kost. In 1565 gaf hij hem zijne oudste dochter Margaretha ten huwelijk. Ravelinghen bleef in de drukkerij zijns schoonvaders werkzaam tot 1585, wanneer hij naar Leiden verhuisde.

Vooral op de Grieksche en op de Oostersche talen had Van Ravelinghen zich toegelegd en hij had er dan ook eene merkwaardige belezenheid in bereikt. Krachtdadig stond hij Arias Montanus ten dienste in het uitgeven van den veeltaligen Bijbel. In 1576 vinden wij, dat hij zich als Antwerpschen burger liet opschrijven en dat hij als meester-drukker in de Sint-Lukasgilde aanvaard werd. Den 10n Februari van hetzelfde jaar vestigde hij zich in een eigen woning, na tot alsdan bij zijn schoonvader verbleven

te hebben. Dit huis waar hij eenen boekwinkel opende lag nevens O.-L.-V.-kerkdeure aan de noordzijde, op de Lijnwaadmarkt dus.

Hij bestuurde de drukkerij van Plantijn toen zijn schoonvader in 1582 naar Leiden uitweek, en in 1586 kwam hij zelf aan het hoofd van het huis van Leiden en werd professor van het Hebreeuwsch aan de Hoogeschool dier stad. Hij oefende terzelfder tijd het beroep van drukker uit en liet zijne werken verschijnen onder het opschrift : ter Plantijnsche drukkerij bij Van Ravelinghen, te Leiden *(Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana apud Franciscum Raphelengium).* Hij stierf den 20n Juli 1597 in deze laatste stad, waar hij tot den hervormden godsdienst was overgegaan. Zijne vrouw, Margaretha Plantijn, was drie jaar te voren gestorven.

Andere geleerden nog waren bij Plantijn als proevenlezers werkzaam, maar hun naam is te weinig gekend en hun verblijf in de drukkerij over het algemeen te kortstondig dan dat wij hunne namen hoeven te vermelden.

Een man, van wien wij met zekerheid weten, dat Plantijn veel hulp en dienst had, was zijn tweede schoonzoon, Jan Moerentorf, die den 30n April 1570

met Plantijn's tweede dochter Martina trouwde en het hoofd werd van het stamhuis Moretus-Plantijn. Jan Moerentorf was geboren in Antwerpen op 22 Mei 1543. Zijn vader, Jacques Moerentorf, was zich uit Rijsel in 1537 te Antwerpen komen vestigen en huwde daar hetzelfde jaar Adriana Gras. Hij was een man van geen geringe kennis, in vriendschappelijk verkeer met voorname geleerden, zooals Justus Lipsius, wiens werk, *de Constantia*, hij in 1584 uit het Latijn in het Nederlandsch overbracht. Hij getuigt van zich zelven dat hij Plantijn 32 jaren lang gediend heeft, dus van 1557 tot 1589; hij was veertien jaar oud toen hij in de drukkerij kwam. Waarschijnlijk was hij daar eerst als werkman bezig en zeker is het, dat hij later zich alleen met de stoffelijke belangen van het huis bemoeide. Zoolang Plantijn in de Kammerstraat woonde, bleef Jan Moretus bij zijne schoonouders; wanneer in 1576 Plantijn naar de Vrijdagschemarkt verhuisde, liet hij het huis in de Kammerstraat, waar de winkel gevestigd bleef, aan zijnen schoonzoon over, die er tot in 1589 woonde.

Hij moest een vlijtige arbeider, een man van zaken zijn, die door deze hoedanigheden den wakkeren Plantijn meer beviel dan Van Ravelinghen.

Terwijl Moretus meer hield van boeken drukken en verkoopen, had Van Ravelinghen van zijnen kant meer zin om boeken te koopen, te lezen en te schrijven. Plantijn voorzag, dat zijne drukkerij beter zou gedijen in de handen van den werker dan van den geleerde, en liet ze dan ook vóór zijnen dood aan den echtgenoot zijner jongere, en niet aan dien zijner oudste dochter, over. Dat Moretus den roem van het huis waardig ophield, dat zijne afstammelingen dit nog jaren lang na hem deden, terwijl Van Ravelinghen's Leidsche drukkerij weinig van zich deed spreken, getuigt eens te meer voor Plantijn's scherpzienden blik.

Maar, voegen wij het er bij, Plantijn voelde zich door den uitsluitenden koopmanszin van zijnen eenen schoonzoon zoomin bevredigd als door de uitsluitende leerzucht van den anderen. Voor hem moest een drukker een ontwikkeld en tevens een breeddenkend man zijn, stoffelijk en verstandig werk verstaande en wetende te leiden, maar zich door het eene zoomin als door het andere latende opslurpen. Met slecht verborgen minachting schrijft hij dan ook in 1572 aan Çayas, koning Philips' secretaris, die hem naar iemand gevraagd had in staat om de

drukkerij van den Escuriaal te leiden : « De eerste mijner schoonzonen heeft nooit zin gehad dan in de studie van Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Syrisch, Araabsch en in de fraaie letteren, en heeft trouw, zorgvuldig en eerlijk verbeterd wat men hem te verbeteren gaf ; de tweede heeft zich nooit bezig gehouden dan met koopen en verkoopen, inpakken en de zaken van onzen winkel besturen ! » Geen van beiden acht hij in staat eene nieuwe drukkerij in te richten ; hoogstens, denkt hij, zullen zij de zijne kunnen voortzetten, indien zij vereenigd blijven.

VIJFDE HOOFDSTUK

VIJFDE HOOFDSTUK

Plantijn als drukker, uitgever en aartsdrukker.

DAT Plantijn in staat was de wetenschappelijke belangen zijner drukkerij waar te nemen, zagen wij reeds in de keus zijner helpers en in het deel, dat hij zelf aan sommige werken nam ; zien wij nu wat hij als drukker, als uitgever, als ambachtsman was.

In de eerste helft der XVIe eeuw had de boekdrukkunst onder stoffelijk oogpunt merkelijken vooruitgang gedaan. In plaats van de onsierlijke vormen der letters, die gelijkmatig van grootte, eentonig op volle regels voortliepen ; die ongemakkelijk om lezen zijn door hunne verkortingen, en bladzijden vormen,

onschoon door volledig gebrek aan eenig sieraad of afwisseling, zooals wij die aantreffen tot tegen het jaar 1500, en zooals de Antwerpsche drukken van Geeraart Leeu, Godefried Bac, Roelant van den Dorp en Eckert van Homberch zich bij voorbeeld nog vertoonen, zien wij in de XVIe eeuw eene menigte nieuwe vormen van letters opkomen : kleine, groote, middelsoortige, Romeinsche, Italiaansche, Gothische, zonder nog te spreken van de Grieksche en de Hebreeuwsche. Er komt meer smaak in de schikking der regels, der bladzijden, der titels ; de verkortingen verdwijnen grootendeels ; de regels loopen niet meer onafgebroken door, maar eindigen, waar de zin het eischt ; afwisseling van letters, in hetzelfde boek, soms op dezelfde bladzijde aangebracht, geven aan de drukwerken een veel behagelijker en sierlijker voorkomen.

Plantijn leefde in de eeuw der groote drukkers. Hij was een tijdgenoot van den grootsten der Aldi en van den grootsten der Estienne's. De werken, die hij uitgaf, verschillen noodzakelijk van aard met de hunne : zij kwamen vóór hem en leefden in landen, waar de klassieke hergeboorte vroeger ontloken was en meer overblijfsels van oude kunst en oude letterkunde vond.

Maar zoo hij hen in persoonlijke geleerdheid en in talrijkheid van eerste uitgaven van klassieke schrijvers op verre na niet evenaart, zoo kunnen de diensten, welke hij aan de geletterde wereld bewees, heel goed vergeleken worden bij hetgeen wij zijne beroemde Italiaansche en Fransche tijdgenooten verschuldigd zijn, en gelijk met hen of liever boven hen staat hij door zijn ambachtelijk werk.

Vooreerst zijne letters : vergelijken wij deze bij die zijner mededingers, dan vinden wij, dat zijne sierlijke Italieken, zijne stevige Romeinsche letters met hunne gelijkmatige dikte, hunne opene oogen, hunne klaar leesbare teekening niet onderdoen voor de schoonste letters der Aldi, terwijl zij de ongelijke, hoekige Italieken der Estienne's en hunne minder klare Romeinsche letters overtreffen. Zijne fraaie en fijne Grieksche soorten integendeel staan boven de nog ruwe en onduidelijke der Aldi en komen op dezelfde lijn als de beelderige Grieksche letters der Estienne's ; en zoo wij voor de Hebreeuwsche letterteekens geen verschil tusschen de drie huizen willen zoeken, moeten wij toch aanmerken, dat Plantijn's schoone Gothische letter door zijne mededingers weinig of niet gebezigd werd.

Plantijn is daarbij meer dan zij een kunstenaar in zijn vak ; door de goede afstanden tusschen woorden en regels bevordert hij niet alleen de klaarheid, maar ook de sierlijkheid van zijn drukwerk ; door het veelvuldig afwisselen van letters van verschillenden aard ; door de smaakvolle schikking van het begin van alineas en hoofdstukken ; door het aanbrengen, waar het pas geeft, van eenig sieraad, leent hij leven en beweging aan het eentonige van den druk. Zijne wel verzorgde boeken doen genoegen aan het oog, ook nog vóór de geest over den inhoud geoordeeld hebbe.

Het sprookje liep in en na zijnen tijd, dat hij met zilveren letters drukte, en inderdaad, ik herinner mij nog dat ik, kind zijnde en voor de eerste maal een Missaal van Plantijn ziende, zonder iets van goede of slechte drukken, van geachte of niet gezochte uitgaven gehoord te hebben, mijne opgetogenheid met dit smaakvolle, scherp en degelijk drukwerk, onwillekeurig lucht gaf in de woorden : dit boek schijnt met zilveren letters gedrukt. Goed verklaarbaar vond ik het dan ook later, toen ik las dat Plantijn's tijdgenooten beweerden, dat zijne letters uit zilver gegoten waren : de indruk, dien zijn werk op hen maakte, die

Lettergieterij

het de eerste zagen, was dezelfde ongetwijfeld als die, welken het op mijnen kindergeest te weeg bracht.

Plantijn liet in den eersten tijd zijne letters te Antwerpen snijden en gieten. Van 1558 tot 1570 werkte de stempelsnijder en lettergieter Frans Guyot van Antwerpen voor hem ; van 1560 tot 1571 leverde hem ook de Antwerpsche lettergieter Laurens van Everbroeck. Beiden werkten te huis voor Plantijn. In 1563 richtte deze in zijne drukkerij eene lettergieterij in. Hij kocht dan zijne matrijzen buiten de stad. De groote Fransche stempelsnijders Robert Granjon van Lyon en Guillaume Le Bé van Parijs, waren zijne bijzonderste leveranciers. Van 1567 tot 1580 bezorgt hem Hendrik Van den Keere, de jonge, van Gent, zijne stempels, matrijzen en letters.

Plantijn bezat 95 verschillende soorten van letters en 3 soorten muzieknoten. Bij zijnen dood vond men in het sterfhuis 5 soorten van stempels, tellende 647 stuks, 64 soorten van matrijzen, 44,605 pond gegoten letters, 5,952 houtgravuren en 1841 koperen platen. Vooral zijne gesneden beeldletters, voor hem gegraveerd door Antoon Van Leest, naar teekeningen van Petrus Van der Borcht, zijn bewonderenswaardig.

Wat geene schade deed aan Plantijn's werk, evenmin

als aan dat der beste van zijne beroepsgenooten, was de uitstekende hoedanigheid van zijn papier. Onze arme hedendaagsche boeken, meestal op vlokkig en alleen uiterlijk schoon papier gedrukt, zullen binnen drie honderd jaar heel wat anders geworden zijn dan wat de boeken der XVIe eeuw nu zijn en dan nog zullen blijven. Op dik en dicht papier met goeden inkt gedrukt, zijn zij nog even frisch, stevig en vlekkeloos als op den eersten dag hunner verschijning: de eeuwen hebben hun alleen die eerbiedwaardige gelende tint geschonken, die zij over de oude kunstwerken als eenen stillen gloor plegen te verspreiden.

Plantijn kocht gedeeltelijk bij Antwerpsche kooplieden zijn papier, maar meer gewoonlijk bij vreemden ; de fabriekanten van Troyes in Frankrijk waren zijne bijzonderste leveranciers ; ook uit La Rochelle, Aix, Rouen en Francfort ontving hij een deel van het benoodigde papier. Het kostte hem van 17 tot 141 stuivers den riem. In buitengewone gevallen gebruikte hij er veel kostelijker ; zoo werden 10 exemplaren van den veeltaligen Bijbel gedrukt op groot keizerlijk papier van Italië, dat hem 25 en zelfs 36 gulden den riem instond.

Plantijn was in de eerste plaats een werkzaam,

schrander en verlicht nijveraar. Renouard zelf, terwijl hij den lof der Estienne's boven dien van Plantijn verheft, getuigt van den laatste: « Plantijn was een » behendige boekdrukker, vlijtig in zijne werkhuizen, » zeer zorgvuldig voor de nauwkeurigheid zijner » boeken alsook voor hunne goede uitvoering. Hij » verdient den grootsten lof om de belangrijke en » nuttige werken, die hij in zijne loopbaan voltooide; » hij had in den hoogsten graad de gave van te laten » werken en bekleedt een der eerste rangen in hetgeen » men sedert eenige jaren de Nijverheid noemt. Op » onze dagen zou hij de eerste snelpersen gehad heb- » ben. Door zijne onvermoeibare werkzaamheid en een » gelukkige keus van letterkundige helpers, arbeidde » hij met zooveel bijval, dat hij tot twee-en-twintig » en meer persen in gang had, een wondergroot getal, » aangezien de Manutii en de Estienne's er gewoonlijk » slechts van twee tot vier hadden; in de moeilijke » tijden, en deze kwamen dikwijls in hun leven voor, » hielden zij er nauwelijks ééne in gang en bijna nooit » boven de vijf of zes. (1) »

Het was in het jaar 1576, dat hij met twee-en-twintig persen werkte en bovendien had hij er nog drie

(1) RENOUARD, *Imprimerie des Estienne*, I, p. 121.

nieuwe in den maak ; in 1583 verkocht hij er negen en zond er drie naar Leiden. Bij zijn afsterven vond men nog tien persen in zijne drukkerij.

In de jaren zijner grootste werkzaamheid, in 1575 bijvoorbeeld, bezigde hij 75 werklieden, waaronder 5 proevenlezers, 24 letterzetters, 39 perswerkers, 4 leerjongens en éénen ineenzetter. Hij zelf getuigt, dat hij in den tijd van zijnen grootsten bloei 160 werklieden in gang hield, maar onder deze zullen wel diegenen moeten gerekend worden die buiten de drukkerij voor hem arbeidden. Bij hen mag men nog de drukkersbazen tellen, die zeer dikwijls voor hem werkten en de boekbinders, aan wie hij immer bezigheid in overvloed verschafte.

De drukkers werden gewoonlijk per stuk betaald. Wanneer men in Plantijn's registers optelt, hoeveel elk zijner werklieden hem in een jaar kost, dan vinden wij dat hun loon verschilt van 105 tot 165 gulden per jaar, dat is ongeveer van 2 1/2 frank tot 4 frank daags, naar de geldwaarde van onzen tijd.

Plantijn verkocht zijne boeken betrekkelijk goedkoop. Een werk van 320 bladzijden in-8°, bijvoorbeeld, kostte toen 5 stuivers, dat is ongeveer 2 frank in geld onzer dagen. Hij drukte gewoonlijk op 1250 of 1500

exemplaren, en kon bij totalen uitverkoop aan den vollen prijs, 3 of 400 ten honderd winnen op het uitgegeven geld.

Behalve zijnen winkel te Antwerpen had hij er eenen te Leiden, te rekenen van 1583, en eenen te Parijs, van 1567 tot 1577. Na dit laatste jaar werd de Plantijnsche drukkerij vertegenwoordigd in Frankrijks hoofdstad, door eenen boekhandelaar Michel Sonnius genaamd, aan wien Plantijn bijzonder gunstige voorwaarden toestond, en die dan ook een aanzienlijk getal zijner boeken verkocht. De sommen, door Sonnius aan Plantijn betaald, beliepen jaarlijks van 45.000 tot 60.000 franks.

Hij of een zijner schoonzonen ging regelmatig de jaarmarkt van Francfort bijwonen, hij had in die stad een bergplaats, waar hij de niet verkochte boeken achterliet. Gewoonlijk bracht hij daar een honderdtal exemplaren zijner nieuwe uitgaven ter markt. In 1579 bijvoorbeeld zond hij er zes tonnen, inhoudende 5212 boekdeelen van 67 verschillende werken, heen.

Even hoog als het beleid, waarmede hij het stoffelijke deel zijner drukkerij bestuurde, zijn de zorgen te achten, die Plantijn besteedde aan het innerlijk gehalte zijner uitgaven. Zijne nauwgezetheid op het

juiste weergeven van den tekst was toen en nu nog beroemd. Scaliger stelde hem in zijnen tijd tegenover den tweeden Henri Estienne, die in zijn te groot zelfvertrouwen zich niet ontzag te veranderen en te bederven wat hem in eenen tekst niet aanstond. Geleerden van alle landen vierden om strijd de degelijkheid en de nauwgezetheid van zijn werk. (1) Plantijn zelf verheft zich herhaaldelijk tegen de drukkers, « die pochende, dat zij door hunne zorg en hun werk de grootste diensten bewijzen aan de letterkunde, hunne taak zoo slecht volbrengen, dat zij kolen voor edelsteenen geven. » Tevens noodigt hij bevoegden en belangstellenden uit om, « zoohaast zij mochten bemerken, dat hij gefaald heeft, hem bij tijds te verwittigen, opdat hij die vlekken zou uitwisschen, welke de uitstekendste der kunsten, die helaas maar al te zorgeloos door sommigen beoefend wordt, van haar sieraad berooven. (2) » Deze uitnoodiging om hem de begane fouten aan te duiden, gaf misschien aanleiding tot het gezegde, dat hij de proefbladen

(1) Zie de getuigenissen van Scaliger, Pantinus, Lipsius, Dom Nicolas Antoine, Baronins, Arias Montanus en vele anderen bij Maittaire (*Annales typographiae*, Hagæ, ann. MDCCXXV, tom tert., pars post. p. 546). Zie verder Guicciardijn, Scribanius en talrijke voorreden.

(2) Narede op *Promptuarium latinae linguae*, 1576.

vóór zijn huis ten toon hing en de studenten uitnoodigde om er de fouten in te zoeken.

In eenen brief aan Ortelius (1) legt hij in het breede uit, met welke zorg hij waakt om zijne oudere uitgaven te verbeteren en altijd volmaakter werk te leveren. » Niet zoohaast, zegt hij zelf, had ik een boek uitge- » geven, of ik zorgde reeds om er eene nieuwe en » betere bewerking van te verkrijgen, gedurig de » geleerden aanwakkerende om mij hunne aanteeke- » ningen of die van anderen te bezorgen. » In zijn huis bezat hij, volgens zijn eigen woorden in denzelfden brief, bijna al de boeken vroeger door hem uitgegeven en nu verbeterd, verrijkt met noten of anderszins vermeerderd.

Dit getuigenis legde hij af, bepaaldelijk sprekende van de Latijnsche klassieken door hem uitgegeven, eene soort van werken, waaraan hij dan ook zijne beste zorgen wijdde. In 1560 reeds was hij voor goed begonnen aan het uitgeven eener verzameling van Latijnsche schrijvers in klein formaat. Poelman stond hem in de verzorging dezer zakeditie ijverig ter zijde; Giselinus voegde zich weldra bij hem, zonder nog van de talrijke geleerden te gewagen, die het een of het

(1) Vóór L. Lemnii : *De Miraculis occultæ naturæ*, 1581.

ander deel dier verzameling, met hunne aanteekeningen verrijkt, bij hem lieten verschijnen.

Voor de klassieken in klein formaat werden meestal de uitgaven der Aldi gevolgd, waarbij dan korte, ophelderende notas en randteekeningen gevoegd werden door Plantijn's correcteurs. Dikwijls ook werden andere uitgaven nevens deze eerste of wel handschriften geraadpleegd ; somtijds mocht men zeggen, dat heel de uitgave op de lezing der handschriften berustte. Dit was bij voorbeeld het geval met den *Juvenalis* van 1566, naar drie handschriften ; den *Horatius* van hetzelfde jaar, naar vier ; den *Claudianus* van 1571, naar vijf handschriften bewerkt.

Hooger nog dan deze soort van uitgaven, door de beambten van Plantijn bezorgd, zijn diegene geschat, welke geleerden, vreemd aan het land of aan Plantijn's huis, daar lieten verschijnen ; zooals de *Virgilius* van Fulvius Ursinus, de *Valerius Maximus* van Pighius, de *Virgilius* van Germanus Valens en de *Tacitus* van Justus Lipsius.

In vergelijking met zijne uitgaven van Latijnsche klassieken gaf Plantijn betrekkelijk weinig Grieksche schrijvers der oudheid uit. Diegene, welke hij drukte, waren hoogst waarschijnlijk door Van Ravelinghen

bezorgd en volgden meest de lezing der Estienne's. Stippen wij nog aan, dat onder de talrijke klassieken van Plantijn slechts twee eerste Latijnsche uitgaven voorkwamen, de *Sextus Aurelius Victor* door Andreas Schott en de *Liber de Orthographia* van Cassiodorus door Lod. Carrio, beide in 1579 uitgegeven ; evenals hij ook slechts drie Grieksche schrijvers voor het eerst liet verschijnen, de *Minnebrieven van Aristaenetus* in 1566 door Sambucus, de *Dionysiaca* van Nonnus door Geeraard Falkenburg in 1569 en de *Stobaeus* in 1575 door Guilielmus Canterus bewerkt. (1)

Een bewijs van het belang, dat Plantijn stelde in het bezorgen van goede teksten vinden wij in het feit, dat hij talrijke en kostelijke handschriften aankocht van oude schrijvers, welke heden nog in de bibliotheek zijner drukkerij berusten.

Over het algemeen werden de schrijvers, wier boeken hij uitgaf, niet door hem bezoldigd ; vele zelfs moesten betalen om hunne werken te laten drukken. Weinige onder hen ontvingen eene geringe

(1) Zooals men weet drukte de oudste Aldus drie-en-dertig eerste uitgaven ; zijne onmiddellijke opvolgers negentien; Paulus Manutius elf; Robert Estienne I drukte er acht ; Henri negentien ; al de Aldi te zamen drie-en-zestig ; al de Estiennes acht-en-twintig. — Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne*, II, 146.

som voor hun handschrift, andere weer bekwamen eenige afdrukken hunner werken als schrijversloon. Hadrianus Junius, die het rijkelijkst werd betaald, ontving 102 gulden ; Joannes Isaac kreeg 100 exemplaren zijner Hebreeuwsche spraakleer van 1564 ; Dodoens 50 exemplaren zijner *Frumentorum historia* van 1565 ; Ortelius 25 exemplaren zijner *Synonymia Geographica* ; Guicciardijn ontving 50 exemplaren en 81 gulden voor de uitgave zijner Beschrijving der Nederlanden van 1581, en 150 gulden met enkele exemplaren voor die van 1588.

Maar noch de uitgave van zijne klassieken, noch die van zijne kerkelijke boeken, deed Plantijn zijne andere werkzaamheden verwaarloozen. Wij somden reeds hooger in breede trekken op wat hij tot in 1566 merkwaardigst voortbracht. Wanneer wij volgens tijdsorde dit overzicht voortzetten, vinden wij, dat hij in 1567 het *Corpus juris civilis* in negen deelen uitgeeft ; in 1568 laat hij veertig werken verschijnen en begint zijne *Biblia polyglotta;* in 1569 verschijnt zijne *Summa S^ti-Thomae* en zijn *Becanus* ; in 1570, zijn *Epitome Thesauri linguae sanctae* ; in 1571, zijn *Humanae salutis monumenta* met een-en-zeventig prachtige platen ; zijne geschiedenis van Spanje door

Estevan de Garibay y Camallao, in vier deelen in-folio ; in 1572, zijne *Œconomia methodica concordantium scripturae sacrae* door Georgius Bullock, en zijn eerste groote en prachtige Missaal.

Welk een hoog aanzien hij genoot bij zijne vakgenooten en bij 's lands overheden, bewijst zijne benoeming tot aartsdrukker.

De hertog van Alva, aan zijn meesters inzichten willende voldoen, deed door eene vergadering van godsgeleerden, onder welke Arias Montanus zich bevond, eenen nieuwen *Index* der verboden boeken opstellen. Deze vergadering bracht den wensch uit het getal drukkers te zien verminderen, ze alleen in de groote steden toe te laten, ze dan onder toezicht der bisschoppen voor de geestelijke en onder dat van een architypograaf voor de stoffelijke zijde van hun ambacht te plaatsen. De *Index* der verboden boeken verscheen bij Plantijn in 1569 en het jaar daarop werd hij tot de waardigheid van aartsdrukker verheven.

Bij zijn bevelschrift van 19 Mei 1562 over de drukkerij had Philips II dit ambt reeds geschapen. De architypograaf zou belast zijn met de drukkersmeesters en gezellen der landen van herwaarts over te onderzoeken en hun, in geval van goedkeuring,

brieven van bekwaamheid te overhandigen, die dan door den Koning en zijnen stedehouder zouden bekrachtigd worden. Zij die zich over de bekwaamheid in hun ambacht wilden laten onderzoeken, moesten voorzien zijn van getuigschriften hunne rechtgeaardheid bewijzende. De aartsdrukker moest een register houden van de meesters, gasten en leerjongens van elke drukkerij, alsook van de correcteurs, door de geestelijke onderzoekers gemachtigd tot het uitoefenen van hun ambt. Hij moest aanteekening houden van al de boeken, die verschenen, en zij, die ze drukten, moesten hem hun privilegie vertoonen voor elk werk en hem het eerste en laatste vel van elk boek geven, terwijl de geestelijke onderzoekers hem de toegekende privilegies moesten mededeelen. Elk werkman, die van werkplaats veranderde, moest er den aartsdrukker kennis van geven. Deze moest nog de verschenen boeken op den prijs stellen, tegen welken men ze mocht verkoopen, en verzameling houden van al de uitgekomen werken. Hij had het recht alle drukkerijen te bezoeken, wanneer hij het goed vond en na te zien of er niets tegen de plakkaarten gebeurde. De plaatsnijders in koper of hout waren eveneens aan zijn gezag onderworpen.

Het ambt was in 1562 ingesteld ; niet vóór den 10^n Juni 1570 echter werd Plantijn er de eerste mede bekleed. Hij oefende het uit van dien datum tot aan het einde van het jaar 1576 en leverde bewijsschriften af aan 62 drukkers en graveurs. Maar de plichten, die aan het ambt verbonden waren, bleken zoo veelomvattend en zoo onuitvoerbaar door hunne omslachtigheid en door den onwil der drukkers om zich aan de wet te onderwerpen, dat Plantijn in 1576 reeds vroeg, dat men hem er van ontslagen zou en vervangen door iemand, die meer geld en gezag had dan hij. Het is klaar, dat na 1576 de plaats van aartsdrukker eene sinecuur geworden was en dit bleef tot in 1585, na welken tijd « de bevrediging » van het land weinig lust tot kettersche uitgaven in Zuid-Nederland moest laten voortbestaan.

Buiten die eervolle benoeming had Plantijn meer tastbare gunsten ontvangen. Wij zagen reeds, dat de Koning hem in 1568 eene toelage van 6,000 dukaten schonk, en Arias Montanus bezoldigde. Voeg hierbij de begunstigingen, van Paus en Koning ontvangen voor het drukken der missalen, het eenig winstgevend maar dan ook belangrijk voorrecht, dat Plantijn verwierf, en Plantijn's lot zal benijdbaar genoeg schijnen. De

regeering was hem genegen : in 1573 sloeg men de hand aan het werk om op de Meir, terzelfder plaats waar de Geuzenkerk gestaan had, eene drukkerij met bibliotheek voor den aartsdrukker te bouwen, een werk, dat echter nooit voltooid zelfs niet eens ernstig begonnen werd. In 1574 ontving hij nog bij besluit van Don Luis de Requesens op zijne aanvrage de vrijstelling van het herbergen van krijgslieden.

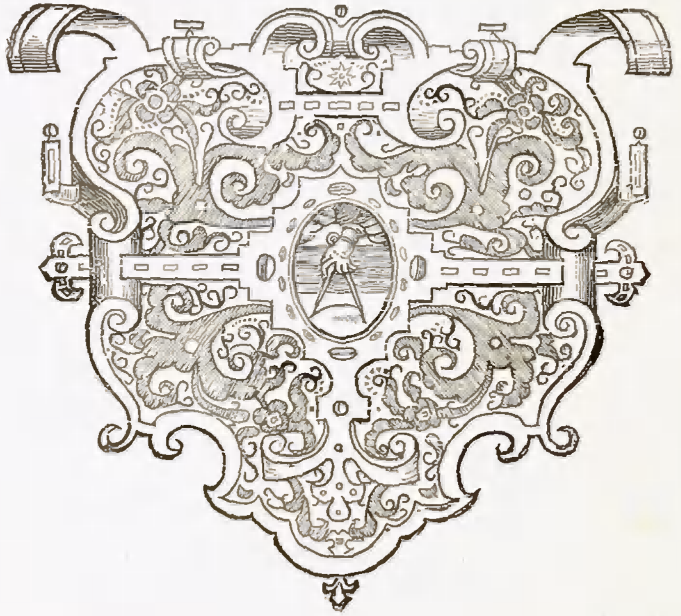

ZESDE HOOFDSTUK

ZESDE HOOFDSTUK

Geldelijke moeilijkheden. — Plantijn vestigt zich te Leiden. — Hij keert naar Antwerpen terug. — Zijne laatste levensjaren. — Zijne dood. — Zijne verdiensten.

PLANTIJN'S toestand oppervlakkig beschouwd, moest in die jaren wel als voorspoedig aangezien worden. Hij was in vriendschappelijke betrekking met ontelbare geleerden, letterkundigen en kunstenaars, begunstigd door alle overheden en vorsten ; het werk kwam hem van alle zijden toegevloeid. Hij was de eerste drukker der Nederlanden of liever de eerste drukker van Europa ; zijn

naam en faam waren heel de wereld door verspreid; zijne uitgaven overal gekend en geacht. In zijnen winkel te Parijs had hij zijne dochter Magdalena, getrouwd met Gillis Beys, geplaatst; Van Ravelinghen en Moerentorf, die de beide oudere zusters gehuwd hadden, leefden te Antwerpen en hielpen ijverig hun schoonvader. Catharina, zijne vierde dochter, trouwde in 1571 te Parijs met Jehan Gassan, koopman in linnengoederen; in 1578 trouwde de jongste, Hendrika, met Peter Moerentorf, Jans broeder. Plantijn had slechts één zoon gehad en die was, op 21 Maart 1566, in twaalfjarigen ouderdom overleden.

In 1576 had hij zijn werkplaats overgebracht van de Kammerstraat naar het huis, waar hij tot het einde zijns levens gevestigd bleef, en waar, drie honderd jaar lang, van 1576 tot 1876, hij en zijne opvolgers woonden. Dit huis had toen zijnen voornaamsten ingang op de St-Jansbrug en kwam met eene achterpoort op de Vrijdagsche Markt uit. Plantijn bewoonde het eerst geheel, maar na de Spaansche Furie in November 1576 liet de eigenaar Martin Lopez het in twee scheiden, de drukker hield er de helft, die naar den kant der Vrijdagsche Markt lag, van in huur en kocht deze aan in 1578. Hij liet aan de zuidzijde van den

Een hoek der binnenplaats in het huis van Plantijn

tuin eene drukkerij bouwen en aan den noorderkant vier huizen, met uitgang in de H. Geeststraat. Hij gaf aan zijn nieuw huis den naam van den *Gouden passer*, dien zijne oude woning in de Kammerstraat gedragen had. Dit laatste huis bleef hij behouden en tot in 1638 bleef daar de winkel der Plantijnsche drukkerij gevestigd. Zijn opvolgers, en vooral zijn kleinzoon Balthazar Moretus, brachten aan de drukkerij nog verscheidene veranderingen en verfraaiingen toe en zoo werd zij reeds in 1640 het prachtige en ruime gebouw dat nu tot Museum dient.

De eerste tijden, die hij in zijn nieuw huis doorbracht waren allertreurigst. De Spaansche soldaten werden niet meer betaald en liepen het land af, de wegen onveilig makend en plunderende. « Alle banen zijn gesloten voor den handel, schreef Plantijn den 11^n October 1576 aan Arias Montanus, niets komt hier meer binnen langs den kant van Vlaanderen, tenzij in het geheim. Vele burgers verlaten de stad met gezin en have. Ik zelf verbruik geen blad papier meer; gedurende de twee laatste maanden heb ik niet genoeg meer ontvangen om het graan te betalen, waarvan ik mijn brood bak. »

Daar vielen den 4^n November de muitende Spaan-

sche soldaten in de stad Antwerpen en plunderden en verwoestten haar drie dagen lang; Plantijn werd negen maal op rantsoen gesteld en verklaart, dat hij beter zou gedaan hebben huis en goed aan de woestelingen over te laten dan het aan dien prijs af te koopen.

Na de Spaansche Furie had de koning van Spanje in onze gewesten alle gezag verloren en Willem van Oranje, de aartshertog Mathias en de hertog van Alençon voerden hier achtereenvolgens het gezag uit. Dezer allen gunst wist Plantijn te verwerven. In 1578 noemden de Staten-Generaal hem tot hunnen drukker; het volgende jaar benoemden hem Burgemeester en Schepenen tot stadsdrukker met een jaarwedde van 300 gulden, en dien titel behielden zijne opvolgers tot in 1705. Zoolang werden, in hun huis, alle geboden, ondonnanciën en plakkaarten der stad gedrukt. In 1579 benoemde aartshertog Mathias hem ook tot zijnen drukker; in 1582 viel hem dezelfde gunst te beurt van den hertog van Alençon, den opvolger van Mathias, als gouverneur der Nederlanden.

Maar niettegenstaande dit alles verkeerde Plantijn in grooten geldnood; hij had alles, wat hij liggende

en roerende had, uitgegeven om zijne groote werken uit te voeren en de koning had hem nog immer zijne verschotten niet vergoed en paaide hem met schoone beloften en titels. Na de voltooiing van den veeltaligen Bijbel was aan Plantijn eene jaarlijksche rente van 400 gulden en aan Van Ravelinghen eene andere van 200 gulden op de verbeurd verklaarde goederen van den graaf van Hoogstraten toegezegd. In 1576 echter was deze edelman door de staten des lands op nieuw in het bezit van zijn graafschap gesteld en er kwam van de betaling der rente niets.

De Paus legde, zooals wij zagen, het verschijnen van den Bijbel allerlei moeilijkheden in den weg. Plantijn had aan de bekostiging van dit reuzenwerk groote sommen opgeofferd. Om beschikbaar geld te bekomen, had hij werken moeten verkoopen onder den prijs, dien zij hem instonden. Zijne groote kerkelijke boeken vonden weinig aftrek uit oorzaak der onrustige tijden. Reeds in 1572 zien wij, dat hij onder de schulden gebukt ging, en dat zijn eenige wensch was, niet van rijkdommen te verzamelen, maar van eens zijne schuldeischers te kunnen voldoen. En niettemin volgde het eene bevel des konings op het andere. Philips wilde immer nieuwe en grootere

werken door Plantijn gedrukt zien en dacht niet na, dat het krediet van den ijverigen man beperkt en geschokt was, en koninklijke beloften niet in staat waren het te herstellen. Een nieuw koorboek met muzieknoten, honderd duizend breviers, twee honderd duizend diurnalen, zestig duizend misboeken bestelde de koning in eens. Plantijn was te moedig en te voortvarend om te weigeren. Nogmaals beproefde hij geld te lichten. Eene oorkonde van 1574 getuigt, dat op 14 November van dit jaar de bisschoppen eenen brief rond lieten gaan bij de bijzonderste abten van Vlaanderen en Brabant om te vragen, dat zij Plantijn de noodige som zouden voorschieten, opdat hij het nieuwe koorboek op dezelfde wijze als de psalmboeken zou kunnen drukken. De abt van Everbode werd hierbij aangewezen als moetende tusschenkomen voor 500 gulden, die van Perk voor 400, die van St-Gertrudis te Leuven voor 300, die van St-Pieters te Gent voor 1000, die van Drongen voor 300, die van St-Winoxbergen voor 1000 en die van St-Niklaas bij Veurne voor 600 (1). In 1576 gaf Plantijn nog vijftig duizend gulden uit om aan de bevelen des konings te voldoen ; hij had dit geld

(1) *Lettres et missives du conseil d'État et d'audience.* Archieven van Brussel.

geleend, waar hij maar immers kon en had letterlijk alles verpand, wat hij liggende en roerende had.

Toen de nieuwe werken voltooid waren, wendde hij zich tot den koning, van wien hij 45,175 gulden te goed had, opdat deze zijne rekening zou vereffenen. Ongelukkiglijk was op dit oogenblik Philips II in gansch het Spaansche rijk zonder twijfel de man, die het meest geld te kort kwam, en wat hij zich aan gereede munt kon verschaffen wist hij wel anders te gebruiken dan aan het betalen van mis- en getijdeboeken.

De tijden werden langsom slechter, Plantijn's nood nijpender en nijpender ; zijne vertoogschriften bij den koning werden dringender en dringender, maar bleven immer even vruchteloos. De wakkere man streed zoolang hij kon ; wanneer het verpanden zijner goederen niet meer voldoende was, verkocht hij zijne waren aan halven prijs ; wanneer dit niet meer toereikende was, verkocht hij zijnen alm en zijne onroerende goederen. In 1581 verkeerden zijne zaken in zoo treurigen toestand, dat van de twee-en-twintig persen, die hij vroeger in gang hield, er nog slechts vijftien werkten (1) en dat hij zich naar Parijs

(1) GACHARD, *Partic. inéd.*, 362.

begaf, om daar tegen 7,500 gulden zijnen boekwinkel te verkoopen, die volgens opgemaakten inventaris, meer dan 16,000 gulden waard was. Hij verkocht daarbij nog een huis, dat hij in die stad bezat; maar dit alles was onvoldoende; in 1583 had hij nog 20,000 gulden schuld. Toen dacht hij er aan de stad te verlaten, waar hij nu sedert 32 jaar gewerkt had. Maar waarheen? Reeds vóór 1566, in den tijd van zijn ongeluk, zooals hij zegt, had de constabel van Frankrijk beproefd hem te overhalen om zich in Parijs te vestigen. Toen hij zich daar nu weder in 1581 bevond, bood de koning van Frankrijk hem den titel van koninklijken drukker aan bij brief, met zijn eigen hand geteekend; maar op de vertoogen van Çayas, den secretaris des konings van Spanje, die toen te Parijs verbleef, sloeg Plantijn die eer af.

Hetzelfde jaar werd hij naar Turijn geroepen door den hertog van Savooien, die hem aanbood zijne drukkerij af te koopen, hem boven de geheele betaling dezer een geschenk van duizend gouden kronen toe te staan, en hem daarbij geheel het bestuur toe te vertrouwen van zeker huis, opzettelijk te Turijn gebouwd voor eene drukkerij.

Plantijn weigerde. Hij hield aan Antwerpen, waar

hij zijn leven, als man, met al zijn zuur en zoet gesleten had, waar hij zich duurzamen roem en talrijke vrienden verworven had.

Dan de nood steeg immer hooger. De intrest der geleende gelden, dien hij op te brengen had, voegde zich bij de vroegere, immer voortdurende en verzwarende lasten ; geene hulp daagde daarbij op, en de anders zoo taaie kamper moest eindelijk den strijd opgeven.

Naar Leiden, de stad waar de eerste Hollandsche hoogeschool onlangs was gesticht, werd hij door zijnen ouden vriend Justus Lipsius en door de academische overheden geroepen. Hij weerstond die uitnoodiging niet. In 1583 liet hij zijne drukkerij over aan zijne schoonzonen Moerentorf en Van Ravelinghen en week naar Leiden uit, waar hij met open armen ontvangen werd.

Daar stelde hij onmiddellijk na zijne aankomst eene memorie op, die hij betitelde : *Eenvoudig en waarachtig verhaal van zekere zwarigheden, die ik Christoffel Plantijn heb geleden gedurende vijftien jaar of ongeveer, omdat ik aan het bevel Zijner Majesteit gehoorzaamde zonder betaling of belooning van hem ontvangen te hebben*. Dit stuk,

waarvan een dubbel nog in de archieven van het huis van Plantijn bewaard wordt, lokte van 's konings wege een antwoord uit in vorm van brief, door hem aan Alexander van Parma geschreven op 10 Januari 1587, en waarbij de landvoogd bevel gegeven wordt eenen persoon te benoemen, geschikt om deze zaak met de noodige zorg na te zien, ten einde, na al de artikels in Plantijn's verzoekschrift uiteengezet onderzocht te hebben, verslag te doen over hetgeen hij in regel en echt zou gevonden hebben, welk verslag Parma met zijne eigene aanmerkingen aan den koning moest overzenden. De zaak kreeg haar beslag niet in Plantijn's leven en vruchteloos ook poogden zijne opvolgers het hun verschuldigde door de Spaansche regeering te doen betalen.

Vooraleer naar Leiden te vertrekken had hij met zijne schuldeischers een vergelijk getroffen, dat hem zware lasten oplegde, en zoo bevond hij zich in den vreemde, zoowel als te huis, onder velerlei moeilijkheden gebukt.

Hoezeer ook overladen door den last der schulden en door de zorgen voor de toekomst, had Plantijn na 1573 den moed niet opgegeven. Men ziet aan zijn

uitgaven, dat de tijd der grootsche, der roemrijke en verarmende ondernemingen opgehouden heeft ; maar belangrijk blijven nog immer zijne werkzaamheden. Uit een rekwest, door hem in September 1584 aan de staten van Brabant ingediend, zien wij, dat hij nog zestig werklieden in gang heeft. (1)

Werpen wij eenen blik op het bijzonderste, dat van zijne persen kwam na het verschijnen van den Bijbel en vóór zijn vertrek naar Leiden, dat is van 1573 tot 1583.

Na den veeltaligen Bijbel, en als een vervolg hierop, wilde hij de werken der kerkvaders drukken. Arias Montanus schijnt hem het eerste denkbeeld hiervan gegeven te hebben. In 1575 bezorgde hij een tweede uitgave der Somme van St-Thomas van Aquinen ; in 1577 verschijnen de werken van den H. Augustinus in tien deelen in-folio. Ontelbare handschriften waren voor dit laatste boek geraadpleegd ; de uitgave was de volledigste en nauwkeurigste, die tot dan toe verschenen was, en bleef het gedurende meer dan eene eeuw ; tienmaal werd zij herdrukt : eens te Venetië, zeven maal te Parijs, eens te Keulen en eens te Lyon. Die belangrijke uitgave had Plantijn

(1) GÉNARD, *Vlaamsche School*, 1874, bl. 206.

gedurende het grootste deel van het jaar 1576 en 1577 beziggehouden; daaraan en aan den geldnood, waarin hij zich toen bevond, alsook aan de onrustigheid dezer dagen, waarin de Spaansche Furie valt, zal het wel te wijten zijn, dat het getal der werken, uitgegeven in die twee jaren, nog de helft niet bedraagt van degene, die in de vorige en de volgende jaren verschenen.

In 1579 kwamen de werken van den H. Hieronymus, in vijf boekdeelen in-folio, en die van Tertullianus in één foliodeel uit. Dit vierde werk van de verzameling der kerkvaders, was ook het laatste. In 1580 bereikte de moeilijkheid der tijden haar toppunt; zeer gevoelig verzwakte de werkzaamheid der drukkerij, die tot de helft daalde van wat zij vroeger was, en nimmer kwam Plantijn geheel de kommernissen te boven, waarmede hij toen kampte.

Bij godsgeleerde werken had hij zijne uitgaven niet bepaald. Sommen wij slechts het merkwaardigste op van hetgeen hij in ander vakken liet verschijnen. In 1573, het jaar van den Bijbel, gaf hij zijn *Schat der Neder-duytscher Spraken* uit, waarvan wij vroeger gewaagden; het jaar daarna kwam Kilianus' woorden-

boek uit ; in 1575 verschijnt de schoone tweede uitgave van zijn *Corpus Juris.*

In 1565 had Plantijn voor de eerste maal een kruidkundig werk van Dodoens gedrukt : *Historia frumentorum, leguminum palustrium et aquatilium herbarum* ; het jaar nadien zien wij eene nieuwe en in 1569 eene derde uitgave van dit werk verschijnen. In 1568 geeft hij *Florum et coronariarum, odoratarumque nonnullarum historia* van denzelfden schrijver uit ; in 1574, *Purgantium aliarumque eo facientium historiae libri IV;* in 1583 het groote werk *Stirpium historia*, een foliant van 860 bladzijden met 1341 houtsneden en eindelijk in 1584 en 1585, nog twee werkjes van kleinen omvang.

Terzelfder tijd als hij Dodoens' werken met groote zorg en onkosten uitgaf, drukte hij die van twee andere beroemde kruidkundigen, de l'Escluse en de Lobel. Van de l'Escluse gaf hij uit in 1561 een *Antidotarium*, en in 1576, een veel grooter werk : *Rariorum aliquot Stirpium per Hispanias observatarum historia*, een octavo van 529 bladzijden met 229 houtsneden ; in 1582 verscheen nog van denzelfde een klein werkje en eindelijk in 1583 zijn *Rariorum aliquot Stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas*

quasdam provincias observatarum historia, een octavo van 766 bladzijden met 353 houtsneden.

In 1576 drukte hij *Plantarum seu Stirpium historia* van Matthias de Lobel, een folio van ongeveer 1150 bladzijden ; in 1581 liet hij eene Nederlandsche vertaling van hetzelfde *Kruydtboeck* verschijnen en gaf daarbij eene verzameling uit van 2191 afbeeldingen van planten, waarvan hij een goed deel voor dit werk en voor gelijksoortige, die vroeger verschenen, had laten maken en waarvan hij er 250 gekocht had van Thomas Purfoot van Londen, die ze voor zijne uitgave van de Lobel's boek in 1571 had laten snijden.

In 1579 drukte hij voor de eerste maal het beroemde *Theatrum orbis terrarum* van Ortelius, dat vroeger een half dozijn malen bij andere drukkers verschenen was en bracht hij het aantal kaarten van 79 tot 92. In 1587 herdrukte hij dit werk nog eens en gaf in hetzelfde jaar den *Thesaurus geographicus* van denzelfden aardrijkskundige uit, van wien hij ook nog wel andere werken van minder gewicht had laten verschijnen.

In 1581 herdrukt hij de Italiaansche uitgave van Guicciardijns beschrijving der Nederlanden, die veer-

tien jaar vroeger te Antwerpen bij Silvius verschenen was en voegt er veertig nieuwe landkaarten bij ; in 1582 geeft hij er de Fransche vertaling in-folio van uit en brengt het getal der plans en kaarten van 55 tot 78 ; in 1588 eindelijk komt eene nieuwe Italiaansche uitgave van hetzelfde werk uit.

Niet alleen op wetenschappelijk gebied drukte hij talrijke plaatwerken, ook voor andere vakken liet hij zulk kunstwerk verrichten. Vooral de jaren 1573 tot 1583 zijn vruchtbaar in deze soort van voortbrengsels. In 1575 ontmoeten wij *de Rerum usu et abusu* van Bern. Furmerus met 25 platen door de gebroeders Wiercx ; in 1577 *Sacrarum antiquitatum monumenta* met 39 platen ; in 1579 *Mythologia ethica* met 226 etsen ; *Imperatorum Romanorum numismata*, *Thesaurus rei antiquariae*, *Discours sur plusieurs points d'architecture*, *Incompst van den prins van Orangniën*, allen opgevuld met plaatsneden; in 1583 den prachtigen Latijnschen Bijbel met 94 platen van de beste graveurs.

Van de Vlaamsche en Fransche dichters van zijnen tijd drukte hij verscheidene werken. De bijzonderste hiervan zijn : *Les Premières œuvres francoyses de Jean de la Jessée* (1583), en de werken van den Brus-

selschen dichter Jan Baptist Houwaert. Van dezen laatsten drukte hij in 1577 *Milenus Clachte* ; in 1579 de *Intrede van aartshertog Mathias* en de *Intrede van den prins van Oranje in Brussel* ; in 1582 zijn voornaamste werk *Pegasides Plein*, en in 1583 de *Vier Wterste*.

Van de voornaamste toonzetters dier eeuw, Georges de la Hèle, Andries Pevernage, Jacob de Bruck, Philippe de Mons, Allard du Gaucquier en Severin Cornet, drukte hij godsdienstige en wereldsche werken.

Plantijn was naar Leiden getrokken om daar rust te vinden van de zorgen en kwellingen, die hij in de laatste jaren te Antwerpen onderstaan had ; maar zijn eigen werkzaamheid en het aandringen van hen, die 's mans verdiensten kenden, gunden hem die rust niet. Daar als hier bleef hij de man van werken en volharden.

In November 1582 had hij te Leiden het huis van Willem Sylvius, insgelijks een Antwerpenaar en drukker der Leidsche Hoogeschool, aangekocht (1). Hij liet er zich als poorter opschrijven den 15[n] December daaropvolgende en bekwam op 1 Mei 1583 den titel van drukker der Hoogeschool met eene

(1) Zie P.-A. TIELE, *Les premiers imprimeurs de l'Université de Leiden* (BIBLIOPHILE BELGE, 1869, p. 112).

Wapenschild van den Brusselschen dichter J. B. Houwaert, voor Plantijn gegraveerd, door Antoon van Leest

jaarwedde van 200 gulden. Den 25^n Mei van hetzelfde jaar kreeg hij oorlof eenen winkel vóór het gebouw der Universiteit te openen ; op 30 April 1585 kocht hij de woning van Lodewijk Elzevier, in de nabijheid der Hoogeschool.

Op 1 Februari 1584 had hij zich als buitenpoorter te Antwerpen laten opschrijven.

Het eerste werk, dat hij in Leiden uitgaf, was de geschiedenis der graven van Holland in het Latijn, door Barlandus, voor welk werk hem de staten van Holland 100 en de curatoren der Hoogeschool 200 gulden schonken. Gedurende de jaren 1584 en 1585 worden er zeventig werken te Antwerpen en twintig te Leiden gedrukt (1). Onder deze laatste bemerken wij de werken van Simon Stevijn over de tiendeelige breuken en over de *Dialectike ofte Bewysconst* ; de *Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst* door Coornhert, en de *Spieghel der Zeevaerdt* door Lucas Jansz. Waghenaer.

Van een godsdienstig en staatkundig standpunt beschouwd moest Plantijn's vertrek naar Leiden nog al zonderling voorkomen. Hij, de katholieke

(1) Dit laatste getal, door de *Annales Plantiniennes* opgegeven, moet aanzienlijk vermeerderd worden, als blijkt uit de lijst door P.-A. Tiele medegedeeld (BIBLIOPHILE BELGE, 1869, p. 117).

drukker bij uitmuntendheid, ging zich vestigen in eene kettersche stad, waar de toen nog kettersche Lipsius en Douza tot zijne goede vrienden behoorden, om er drukker eener kettersche Hoogeschool te worden. Die tegenspraak tusschen zijn vorig en zijn tegenwoordig gedrag ontsnapte zijne katholieke vrienden dan ook niet. In Rome was men op het plan bedacht door Plantijn « de schatten der Vatikaansche Bibliotheek » te laten uitgeven, eene voortzetting waarschijnlijk van Paulus Manutius' uitgaven, maar men voelde zich afgeschrikt door zijne verhuizing naar het onroomsche Leiden. Lævinus Torrentius drong herhaaldelijk bij hem aan, opdat hij die verdenkingen zou smoren met terug te keeren en beloofde mee te werken en anderen te doen meewerken om Plantijn's grieven te herstellen. De uitgewekene liet zich overhalen door deze schoone beloften, misschien ook wel door de verandering van den staatkundigen toestand en keerde naar Antwerpen terug.

In het begin van Augustus 1585 verliet hij Leiden om over Hamburg en Frankfort naar Keulen te reizen en om zich voorloopig in die laatste stad te vestigen. Dit reisplan werd uitgevoerd, maar toen

Plantijn in Keulen aankwam, vernam hij de inneming van Antwerpen door Alexander van Parma en begaf hij zich dan dadelijk naar die stad, waar hij in het begin van November aankwam. In Antwerpen teruggekeerd zijnde, droeg hij op 26 November 1585 aan zijnen schoonzoon van Ravelinghen voor zekere som gelds zijne drukkerij in Leiden over « met al 't gene derselver is aanclevende metten winckele, boecken, papieren ende alle andere dingen den voorschreven huijse behoorende. »

Op 19 Augustus 1586 werd eene nieuwe overeenkomst gesloten, waarbij Plantijn al de eigendommen, die hij te Leiden aangekocht had, en die uit niet minder dan vijf huizen bestonden, aan van Ravelinghen overliet. Hieruit moge blijken, hoe zeer het hem ernst geweest was met zijne verhuizing naar de Hollandsche stad.

Gedurende zijne afwezigheid had zijne drukkerij in Antwerpen voortgewerkt en, zooals overigens sedert 1580 herhaaldelijk gebeurd was, had zij « deur bevel van de staeten » of « van de overheijt » de plakkaarten uitgegeven, die van de oproerige stad of staten uitgingen. Behalve de werken, die wij reeds elders aanstipten, bemerken wij nog onder de uitgaven van

Plantijn's laatste levensjaren de *Moscovia* van Possevinus in 1587 en het *Martyrologium* van Baronius in 1589. Het werk verminderde niet alleen in hoeveelheid en belangrijkheid, het veranderde ook van aard. De plaats der anti-Spaansche drukken wordt ingenomen door Roomsch-katholieke werken van godsgeleerden; de schriften van letterkundigen of wetenschappelijken inhoud worden meer en meer verdrongen door boeken over mystieke of stichtende onderwerpen.

Twee jaar en half, nadat Plantijn zijne drukkerij van Leiden aan den man zijner oudste dochter had afgestaan, was hij er ook op bedacht, die van Antwerpen in bekwame handen over te geven: hiertoe viel zijn keus natuurlijk op Jan Moerentorf, zijnen getrouwen helper gedurende dertig jaren. Deze had zich in 1582 als meester boekverkooper in de Sint-Lucasgilde laten opschrijven, hij hield den boekwinkel in de Kammerstraat open en bestuurde de werkhuizen zijns schoonvaders op de Vrijdagmarkt. Plantijn, zijn einde voelende naderen, maakte met zijne vrouw een wederzijdsch testament op 14 Mei 1588, met codicille van 7 Juni 1589 voor den notaris Gillis Van den Bossche, bij hetwelk bij vorm van prelegaat, na het overlijden van den langstlevenden

der echtgenooten, aan Joannes Moerentorf en zijne vrouw, Martina Plantijn, werd gegeven de drukkerij in de stad Antwerpen met het huis, waarin zij was gevestigd en al de koopwaren, gereedschappen, gesneden platen en boeken, die voorhanden waren in de woning op de Vrijdagmarkt en in die der Kammerstraat, evenals die, welke zich te Francfort bevonden. Het huis in de Kammerstraat hadden zij hun reeds sedert 23 April 1584 overgedragen. Hunne overige goederen vermaakten zij aan hunne vier andere dochters en dezer echtgenooten om er naar hun goeddunken over te beschikken.

Op 1 Juli 1589, een jaar na het verlijden van dit testament, zes weken na het met zijn codicille bekrachtigd te hebben, overleed Plantijn. Hij werd begraven in den omgang van O.-L.-V.-kerk, dicht bij de plaats, waar zijn gedenkteeken nog bestaat. Eenvoudig was het opschrift van zijnen zerk, dat zijne kinderen er lieten op beitelen, wanneer Plantijn's weduwe den 14ⁿ Augustus 1596 haren man was gaan vervoegen, en dat aldus luidde :

« Gedenkteeken van Christoffel Plantijn, koninklijken aartsdrukker, die 75 jaar oud werd en stierf op 1 Juli 1589, en van Joanna Rivière, zijne huisvrouw,

die stierf op 14 Augustus 1596. Zij rusten in vrede! »

Nevens dit eenvoudig grafschrift werd er een langer en weidscher, evenals het vorige in het Latijn, geplaatst door zijne vrouw en kinderen onder de schilderij, welke zijne begraafplaats versierde:

« Aan Christoffel Plantijn van Tours, burger en bewoner van Antwerpen, koninklijken aartsdrukker, groot door zijne godsvrucht, voorzichtigheid en scherp vernuft, groot vooral door zijn werken en volharden, door wiens zorg en vlijt eene ontelbare menigte oudere en nieuwe werken tot groot nut van deze en latere eeuwen het licht zagen, heeft Joanna Rivière zijne vrouw, met zijne kinderen en erfgenamen, treurende, dit gedenkteeken opgericht als aan den besten der echtgenooten en der vaders. Gij, die voorbij gaat en dit leest, bidt voor de ziel. Hij leefde vijf-en-zeventig jaar en stierf op 1 Juli 1589. »

Joanna Rivière, zooals wij zagen, overleefde haren man nog slechts zeven jaren. Zij had gelegenheid haar moederlijk gezag ten goede te gebruiken na Plantijn's dood, daar er tusschen de kinderen oneenigheid ontstond, aangaande de voorgifte aan Jan Moerentorf geschonken. Joanna Rivière deed afstand harer goederen ten behoeve harer kinderen en, bij gezamenlijke

overeenkomst van 16 Maart 1590, werd de groote drukkerij aan Moerentorf en aan zijne vrouw voor goed overgelaten bij titel van koop en tegen zekere voorwaarden, gelijk ook in 't vervolg voor de huizing zelve gebeurde.

Na Plantijn's dood werd zijne drukkerij voortgezet door de Moerentorfs of Moretussen, die er tot in den loop van het jaar 1876 eigenaars van bleven. Van Ravelinghen bleef te Leiden, waar zijne zonen de drukkerij tot in 1619 voortzetten. Gillis Beys kwam zich in Antwerpen vestigen, waar wij hem in 1591 in de kleine Plantijnsche drukkerij in de Huidevettersstraat gevestigd vinden, en liet zich in de Sint-Lucasgilde als meester-boekverkooper, en op 22 Februari 1591 als burger bij de stadsoverheden opschrijven. Later keerde hij terug naar Parijs, waar hij op 10 April 1595 overleed. Toen Gillis Beys gestorven was, hertrouwde Magdalena Plantijn, zijne weduwe, met Adrien Périer, die ook eene Plantijnsche drukkerij opende in de *rue St-Jacques* te Parijs. Van Catharina Plantijn, de vrouw van den linnenhandelaar Jehan Gassan, te Parijs, en na dezes dood van Hans Arents, alias Spierinck, te Antwerpen, evenals van hare zuster Hendrika, vrouw van den

koopman in diamanten Pieter Moerentorf, valt niets bijzonders te vermelden.

Wanneer wij, na aldus Plantijn's leven stap voor stap te hebben nagegaan, ons den man, zooals hij was en werkte en leefde, in eens en in zijn geheel voor den geest oproepen, voor zooveel de duisternissen der eeuwen, die hem voor ons oog verborgen, opgeklaard zijn, dan vinden wij in hem wel degelijk de verpersoonlijking der kenspreuk, die hij aannam, toen hij zijne loopbaan begon en die hij verwezenlijkt had, toen bij zijn afsterven zijn hoofd en zijn arm zich voor het eerst tot rusten nederlegden.

Hij was de man van « werken en volharden, » zooals hij zich gedoopt had, zooals zijn grafschrift hem noemt, zooals zijn leven en de geschiedenis hem geadeld hebben. Met weinig begonnen, streefde hij er van het eerste oogenblik naar om iets grootsch, iets schoons te volbrengen ; hij wou stellig geld winnen, maar iets anders, iets hooger er bij : eenen welverdienden naam, eenen wijd verspreiden en duurzamen roem. Dag en nacht was hij aan het werk. « Hij eet niet, drinkt niet en slaapt weinig. Er is geene stof in hem, alles is geest, » getuigde

De kamer genaamd van Justus Lipsius in het Museum Plantin-Moretus

Arias Montanus, die hem goed kennen moest. Zijn ideaal zal wel geweest zijn geene mindere diensten aan letteren en wetenschappen te bewijzen dan zijne groote voorgangers en tijdgenooten, de Aldi en de Estienne's. Hunne geleerdheid bezat hij niet, hunne werkzaamheid en hun beleid overtrof hij. Hij kon, als zij, de wereld geene nieuwe klassieken meer schenken, omdat nagenoeg reeds allen uitgekomen waren, maar hij schonk haar andere werken, werken van wetenschappelijken aard, en vervulde aldus, als uitgever, de nuttigste rol, die nog te vervullen bleef.

En of hij volhardend was ! Hij leefde in de meest bewogen halve eeuw onzer geschiedenis, op een oogenblik van woeling en keering, waarin al de schitterende vooruitzichten voor onze gewesten en onze burgers meedoogenloos verbrijzeld werden. En in dien tijd van staatkundige orkanen, die alles deden buigen en breken, die al wat ons dierbaarst en heiligst was, onze vrijheid, onze welvaart, onze wetenschap, in alle vier de winden als kaf verstrooiden, moest hij eene nijverheid doen bloeien, voor welke de rustigste en voorspoedigste tijden nauwelijks gunstig genoeg zijn. En dit deed hij. Hij leed van de tijden, van de menschen, van de ziekten en, hoe hij zelf klaagde en

reden had tot klagen over zijnen geldnood, hij wist zich tot een hoogen rang te verheffen en duurzamen roem te verwerven ; hij had den grondslag gelegd tot eene fortuin, die zijne nazaten moesten doen aangroeien, maar waarvan hij toch de eerste bewerker was. Wij behoeven hier in geene lange beschouwingen te treden om te bewijzen, dat Plantijn's geldnood juist geene armoede was, maar eerder voortsproot uit eenen onverzadelijken ondernemingsgeest, die hem immer dwong om meer werk aan te vatten dan zijn beschikbaar kapitaal hem toeliet te betalen. De man, die de huizingen in de Kammer- en de Valkstraat, de rijke woonst op de Vrijdagmarkt te Antwerpen en verscheidene huizen te Leiden kocht ; die eenen winkel te Parijs opende; die eene bibliotheek bijeenbracht, waarin zich schatten van handschriften en boeken bevonden, die man mocht noch renten, noch kapitalen bezitten, hij mocht gedurig in moeilijkheden met zijne schuldeischers gelegen hebben, hij moest toch eerder rijk dan arm heeten.

Door zijn werken en volharden had hij zich alles verworven, maar ook door het verstandig beleid, waarmede hij zijnen arbeid en dien van anderen wist te richten en te regelen. Hij was geen geleerde,

neen, maar zijn helder hoofd stelde hem volkomen in staat den arbeid van geleerden te leiden, en wat zijn geest wist te zien, wist zijne hand en zijn wil uit te voeren of te doen uitvoeren. Wij herdenken zijne woorden : « mijn schoonzoon van Ravelinghen kent niets dan studie, mijn schoonzoon Moerentorf kent niets dan arbeid », en wij lezen tusschen de lijnen : « ik tracht het een zoowel als het ander te verstaan, gelijk ons ambacht het vereischt. »

Of hij zoo sprekende geen wat hooghartige en harde taal liet hooren ? Wij antwoorden niet neen. De zachtmoedigheid schijnt juist niet bovenaan op de lijst zijner deugden gestaan te hebben. Hij was geboren om te strijden; kracht eerder dan buigzaamheid kwam hem in dien toestand te pas ; hij was geboren om in zijnen kring, om overal, waar hij zich bewoog, te gebieden, en dat zijne schoonzonen den eersten druk zijner hand gevoelden, dat zijne werklieden, dien ook gewaar werden, zooals het blijkt uit het strenge reglement, dat hij in zijn werkhuis invoerde en uit meer andere trekken, hoeft ons niet te verwonderen. In Juli 1572, toen zijne gasten hem wat te hooge eischen stelden, daar zij wisten, dat hij overlast van werk had, zond hij ze allen door en

verklaarde niet meer te willen drukken. Men moest niet alleen wel weten te arbeiden, maar ook zijn werkvolk met wijze en vaste hand weten te geleiden, was zijn stelregel en hij roemde er op dien te kunnen volgen.

Plantijn mocht nederig zijn op het stuk zijner geleerdheid, als drukker-uitgever gevoelde hij wat hij waard was en aarzelde niet het bij gelegenheid uit te spreken. « Eene drukkerij inrichten, schreef hij aan Çayas, is de zaak niet van iemand, die er zich niet als door de natuur of door eene hemelsche neiging toe geroepen gevoelt. » En elders : « Ik geloof, dat er weinigen zijn, die hoorende, waartoe ik in staat was, niet grootelijks verbaasd zullen staan en het voor geen mirakel zullen aanzien, dat een man als ik de werken, die in onze drukkerij ondernomen werden, tot een goed einde gebracht heb en voornamelijk dit groote koninklijke werk, *den Bijbel*, waarover al de drukkers, boekhandelaars en kenners van drukwerken mij uitgelachen hebben, als zij hoorden wie ik was en wat ik vermocht, terwijl zij, waar zij konden, het gerucht uitstrooiden, dat men nooit het werk voltrokken zou zien uit hoofde van de pracht, waarmede het begonnen werd, en van den grooten arbeid, voorschotten en onkosten, die het vereischte ». Zij kenden

werkelijk de onvermoeibare vlijt, de ongemeene schranderheid niet, die Plantijn kenmerkten, en waarmede hij de talrijke, de steeds opeenvolgende en aangroeiende moeilijkheden wist te boven te komen.

De werkzame en volhardende man voelde zich op zekere oogenblikken vermoeid van dien onafgebroken strijd en dan kwam de verzuchting naar een vreedzaam, rustig leven wel eens bij hem op, met des te sterker aandrang daar hij voelde, dat dit droombeeld immer verder en verder buiten zijn bereik lag. In die stemming schreef hij het Sonnet, dat hem deed uitroepen tot den besten der Fransche dichters, die ons land toen bezat, en waarvan wij hier de vertaling laten volgen : « Een gerieflijk huis te bezitten en een tuin, waarvan de muren bekleed zijn met geurige fruitboomen, wat ooft op den zolder, wat lekkere wijn in den kelder, een huishouden zonder veel omslag, niet veel kinderen, een brave vrouw, die alleen van haren man houdt ; geen schuld noch liefdesavontuur, geen proces noch twist te hebben, niets met zijne bloedverwanten te moeten deelen, zich met weinig weten tevreden te stellen, niets van de grooten der aarde te verwachten, al zijn ontwerpen naar een passenden maatstaf te regelen, in oprechtheid en zonder eerzucht te leven, godsdienstig te zijn zonder kwezelarij, zijne

hartstochten in te toomen en te leeren gehoorzamen, zijnen geest vrij en zijn oordeel gezond te houden, zijn rozenkrans te lezen terwijl men zijne boomen ent : dit alles laat den mensch rustig te zijnent den dood afwachten. »

Helaas ! hoe ver lag voor hem de werkelijkheid van dit ideaal ! Er huisde dan ook in hem een dubbele geest ; de eene, die hem deze verzuchting naar rust deed slaken, die hem aanspoorde om zich zelven te vernederen, om met weinig tevreden te zijn, om alle heil alle voldoening te zoeken in de liefde tot God en tot de menschen : de geest van den aanhanger van Hendrik Niclaes en Barrefelt ; en een andere geest, die hem dreef om immer grooter en zwaarder werken te ondernemen, om zich nuttig te maken voor zijne medemenschen, om kunst en wetenschap te dienen, om de ongemeene gaven te benuttigen, die hem geschonken waren. Wij weten, dat het die laatste was, die de overwinning behaalde in den strijd, die er werd gestreden in zijn gemoed, en dat hij het was, die van Plantijn den merkwaardigen man maakte, bewonderd door zijne tijdgenooten en gevierd door het nageslacht.

ZEVENDE HOOFDSTUK

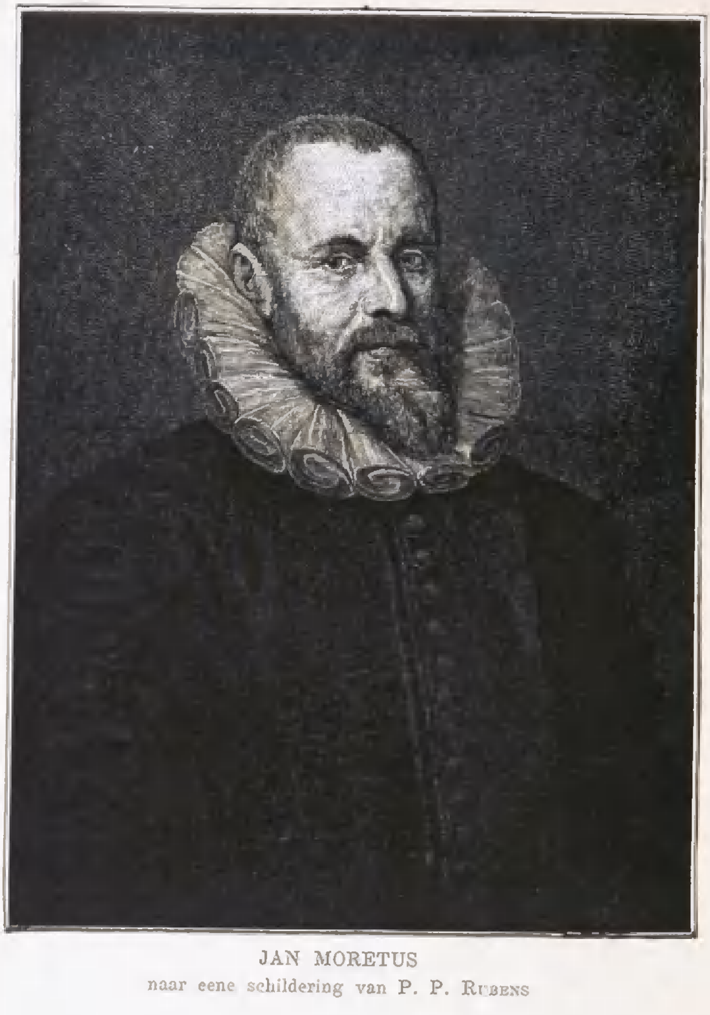

JAN MORETUS
naar eene schildering van P. P. RUBENS

ZEVENDE HOOFDSTUK

Het nut gesticht door de Plantijnsche drukkerij. — Plantijn's opvolgers. — Zijn huis omgeschapen in een Museum.

EN nu, welk was de invloed, dien Plantijn en zijne drukkerij op de geleerde wereld uitoefenden? Verplaatsen wij ons om hierover te oordeelen met de gedachte naar het begin dier XVIe eeuw, die voor ons vaderland zoo lachend en hoopvol aanbrak en die zoo somber moest eindigen.

De hergeboorte der letteren deed zich van vroeg na 1500 ten onzent gevoelen: Erasmus, de grootste humanist, en Joannes Secundus, de beste neo-Latijnsche dichter onzer gewesten, bloeiden in de eerste helft der XVIe eeuw.

In gestadige betrekking met allerlei steden en landen kon Antwerpen noch Nederland vreemd blijven aan de beweging, die zich toen zoo machtig deed gevoelen in Italië, en van daar naar al de landen van westelijk Europa was overgegaan. Die beweging mocht niet heilzaam werken op onze Nederlandsche letteren ; om de rede zelve, die ze voor deze van minder gunstigen invloed deed worden, moest zij op menig ander gebied gunstige gevolgen hebben. Zij wekte de verspreiding van eene breedere ontwikkeling, van degelijke kennissen in de hand en won door de aantrekkingskracht van het nieuwe en door de verheven schoonheden der klassieke letteren menigen geest, die anders vreemd ware gebleven aan ernstigere of hoogere studie.

Daar kwam de hervorming in het eerste vierde der XVIe eeuw. Met vroeger ongekenden ijver zette men zich aan de studie der gewijde teksten en der talen, waarin deze vervat waren ; de geleerdheid werd een soort van godsdienst voor de meest ernstig godsdienstige menschen, die men in den loop van verscheiden eeuwen zag verschijnen. Overal, waar zij vasten voet kregen, richtten de protestantsche predikanten Latijnsche en Grieksche scholen op ; een goed

deel der mannen, die de zetels der nieuwe Hollandsche Universiteiten gingen bezetten, kwamen uit die scholen voort.

De Roomsch-katholieke godsdienst, scherp aangevallen, bleef niet lang zonder wakkere verdedigers : nog vóór de eeuw ten halve was, werd de orde van Loyola geboren uit den drang der tijden en uit het vernuft van eenen man, die de eischen van den toestand begreep. Met dezelfde middelen en denzelfden moed, waarmede de protestanten het katholicismus bestreden, werd het verdedigd door de Jezuïeten. Zij ook openden scholen, zij ook studeerden, en schreven en predikten. Nagenoeg al de katholieke letterkundigen en geleerden, die in de tweede helft der XVIe en in de XVIIe eeuw in Zuid-Nederland naam verwierven, kwamen uit hunne gestichten voort.

Men voege hierbij den stoot, die de drukkunst, pas geboren en reeds tot een toppunt van bloei gestegen, aan onderwijs en studie van fraaie letteren en wetenschappen gaf, en men zal begrijpen, hoe er onder deze driedubbele werking een krachtig geestesleven ontstond, dat zich in velerlei richtingen eenen weg baande.

Voorop komt de studie der klassieke talen. Het

Latijn was rond het jaar 1500 de taal der kerk, der staatkunde, ja meer nog der mode ; weldra zou het de wereldtaal worden. In navolging van de Italiaansche kerkoversten, zoo kieskeurig op hun Ciceroniaansch, wilden onze humanisten zich niet langer behelpen met het ruwe Latijn van vroeger, maar zochten zooveel mogelijk de verfijning der oude schrijvers aan te winnen. De staatsmannen, die eene hoogere betrekking aan de hoven wilden vervullen, moesten de taal kennen, die gebruikelijkst was in de kanselarijen en moesten er des noods eene zwierige redevoering weten in te houden. Bij de inhuldiging van vorsten, in groote staatkundige vergaderingen en plechtigheden, traden onze rechtsgeleerden en raadslieden met keurig bewerkte Latijnsche redevoeringen op. De burger of edelman, die zich een hoogere tint van beschaving wilde verzekeren, moest zorgen, dat hij die taal verstond.

De Latijnsche dichters groeiden als uit den grond op, en menig hunner, ja, was niet van verdienste ontbloot. De beminnelijke Joannes Secundus en zijne broeders, Lævinus Torrentius, Janus Dousa en zoovele anderen, openden de rei in de XVIe eeuw, en

Boekenwinkel in de Plantijnsche drukkerij

werden in de XVIIe eeuw door de Jezuïeten-dichters Meyer, Wallius, Hosschius en anderen gevolgd.

En niet alleen in verzen, maar ook in Latijnsch proza, zocht men naar sierlijkheid. De verhandelingen en brieven van een Erasmus, Justus Lipsius, Eurycius Puteanus, de geschiedkundige werken van Barlandus en Pontus Heuterus, zijn daar om dit ten overvloede te bewijzen. Die klassieke koorts duurt de gansche XVIe en een goed deel der XVIIe eeuw voort. De uitleggers en uitpluizers der Latijnsche klassieken verrezen in geen kleiner getal. Grieksch en Latijn was de taal der scholen geworden, en elk goede professor, wat zeg ik, elk goede student moest zijn boek over Latijnsche taalkundige twistpunten, tekstverbeteringen en tekstverklaringen geschreven hebben, wilde hij aanspraak mogen maken op den naam van geletterd man.

Niet alleen bij de Latijnsche letterkunde bepaalde men zich, maar ook het Grieksch werd vlijtig, met minder goeden uitslag, wel is waar, bestudeerd. De Oostersche talen werden naar evenredigheid veel ernstiger behandeld dan de Grieksche. Vóór het opkomen der hervorming had de studie der Semitische talen zich reeds in de christene wereld vertoond: de bijbel van Ximenes was vóór Luther's tijd gedrukt.

Maar eens, dat Luther gepredikt had, was er geen middel meer om de oude scholastieke Godgeleerdheid in zwang te houden. Men keerde naar de studie des bijbels terug en nog wel naar den bijbel in zijnen oorspronkelijken tekst. Op godsdienstig gebied had dit ten gevolge, dat men reiner en strenger begrippen ging huldigen; op taalkundig gebied was het oorzaak, dat men zich met vroeger ongekenden ijver op de Oostersche talen toelegde.

Wat was de rol van den drukker-uitgever in deze beweging? Zekerlijk was zij toen grooter dan nu. Het waren drukkers-uitgevers, de Aldi-Manutii en de Estienne's, die de oude teksten voor het eerst aan het licht hadden gebracht en ze door hunne ophelderingen genaakbaarder hadden gemaakt. Zij waren het, die meer dan anderen de verhevenste scheppingen van de Latijnsche en Grieksche letterkunde, van den menschelijken geest in andere woorden, in de plaats hadden gesteld der barbaarsche middeleeuwsche boeken. Maar verre was het er af, dat deze eerste uitgaven onverbeterlijk waren. Met de ontdekking van nieuwe handschriften kreeg men nieuwe punten van vergelijking, met meer bepaalde toewijding op eenen enkelen of op weinige schrijvers kon men meer

verzorgd en vollediger werk leveren dan het den eersten uitgevers, die bij tientallen nieuwe schrijvers de wereld inzonden, mogelijk was.

Plantijn kon de rol niet meer vervullen, waarvan zijne voorgangers zich zoo uitstekend gekweten hadden. Wat hij wel kon was taalgeleerden aan te stellen of aan te moedigen om door vergelijking van verscheidene teksten, zuiverder lezingen en rijker aanteekeningen te bezorgen; wat hij nog kon was de meesterstukken der ouden hunnen weg door de wereld te vergemakkelijken, met ze in handelbare en goedkoope uitgaven te herdrukken. En dit alles deed hij. Geene moeite spaarde hij zich, waar het er op aan kwam goede, zuivere teksten uit te geven. Hij had slechts een paar malen het geluk eenen nieuwen Latijnschen schrijver aan de letterwereld te schenken, zooals hij haar ook slechts een drietal Grieksche bezorgde; maar hij spoorde de beste uitgaven op, verzamelde talrijke handschriften, bezoldigde ernstig geleerde mannen, die onder zijn toezicht in zijn huis werkzaam waren om nauwkeurige uitgaven, met doelmatige aanteekeningen verrijkt, te verzorgen. Zijne klassieken, hetzij in een dicht, maar toch klaar en net zakformaat, hetzij in sierlijke octavos of in zware folios, waren

immer toonbeelden van smaakvollen druk en onovertroffen nauwkeurigheid.

Wat voor het Latijn gedaan werd, gebeurde eveneens, ofschoon op kleinere schaal, voor de Grieksche letterkunde. Van Leuven, waar Diederik Martens eene bloeiende Grieksche drukkerij bezat, deed Plantijn het uitgeven der Grieksche boeken naar Antwerpen overgaan, en leeraars en leerlingen van de *Alma Mater* werden onzen drukker tolplichtig.

Aan de Hebreeuwsche taal bewees Plantijn's drukkerij ontegensprekelijke diensten. Jaren lang was zijn huis een middelpunt der studie van Oostersche talen; door zijne uitgaven moedigde hij de studie er van aan, lokte hij ze uit en maakte ze meteen mogelijk.

Aan de studie der geleerde talen paarde zich toen ook eene hergeboorte der godgeleerdheid en der wijsbegeerte. De scholastiek met hare bekrompen opvattingen, met hare dorre en versteende regelspreuken, moest wijken voor eene gezondere levendigere wetenschap, die in de H. Schrift den grondslag van den godsdienst en in de oude wijsgeeren niet alleen den vorm der taal en de schoonheid van den stijl, maar ook de juistheid der gedachten zou leeren bewonderen.

Door het uitgeven van zijne klassieken werkte Plantijn, evenals elk andere drukker dier eeuw, tot de wijsgeerige beweging mede ; door het uitgeven van zijnen koninklijken bijbel, en van zijne kerkvaders droeg hij meer dan eenig ander beroepsgenoot bij tot de opwekking en versterking der godgeleerdheid. Hij opende de bronnen, zonder welke die geleerdheid niet leven kon ; zijne uitgaven hadden wijdloopige studiën noodzakelijk gemaakt toen zij uitkwamen, en maakten er nog ernstigere mogelijk, wanneer zij het licht hadden gezien.

Zoo Nederland zich gedurende de XVIe eeuw onderscheidde door de gretigheid, waarmede het zich de kennissen eigen maakte, die rechtstreeks uit de hergeboorte der klassieke studiën voortsproten, zoo verwierf het zich eenen nog veel duurzameren roem door den ernst en den goeden uitslag, waarmede sommige zijner zonen zich op de natuurkundige wetenschappen toelegden.

Er mocht veel pronkende liefhebberij liggen in de klassieke studiën dier dagen ; veel, dat afbreuk deed aan onze eigen taal en letteren, door ingenomenheid met het vreemde en navolging ervan de bovenhand te doen krijgen op inheemsche ontwikkeling ; wan-

smaak en schoolvosserij mogen onder den mantel van het classicisme binnen gesmokkeld zijn: van de wetenschappelijke beweging dier dagen kan deze afkeurende beoordeeling in geenen deele gelden; hare opkomst en hare ontwikkeling was oorspronkelijk, evenals haar doel ernstig, haar invloed heilzaam, haar nut duurzaam, hare bemoeiingen veelzijdig waren.

Mercator (1512-1596) legde zich op de wis- en aardrijkskunde toe. Hij was de eerste, die volgens redelijke en wetenschappelijke stelsels landkaarten wist uit te voeren, en verwierf den hoogsten rang in zijn vak. Na hem komt Ortelius (1527-1598), die met hem naar de kroon dong in de aardrijkskundige wetenschappen en wiens *Tooneel der Werelt*, ontelbare keeren herdrukt en vertaald, eeuwen lang een baken bleef.

Guicciardijn mag te recht naast hen genoemd worden: drager van eenen befaamden Italiaanschen naam en van eene zuidelijke geestesvorming, fijner en kunstiger dan die der wetenschappelijke mannen uit het Noorden, hield hij in de Beschrijving der Nederlanden niet alleen voor de aardrijkskundige bijzonderheden, maar ook voor de wetenswaardige punten uit

ons maatschappelijk, volks- en staatkundig leven eene aanzienlijke plaats open.

Terzelfder tijd stichtte Vesalius op hechte grondslagen de ontleedkunde en hiermede de geneeskunst ; Dodoens (1517-1585), de l'Escluse of Clusius (1526-1600), de Lobel (1538-1616), stelden hunne zoo merkwaardige werken over de plantenkunde op, en legden door hunne verstandige klasseering en hunne nauwkeurige beschrijving de grondslagen der moderne Botanie.

Al die mannen, en zoo zij de bijzonderste waren, zij waren niet de eenige, toonden nieuwe wegen in hunne wetenschap, en huldigden een nieuw stelsel, waarbij men de natuurkunde niet in de boeken, maar in de natuur zelve zoekt te leeren. Zij reisden Europa en Azië door, stoffen vergaderende voor hunne meesterlijke werken.

De Bruggeling Simon Stevijn was voor de wiskunde wat de groote mannen, die wij daar zooeven noemden, voor de plantenkunde waren : een baanbreker, een hervormer. Op elk deel der wetenschap, die hij beoefende : werktuigkunde, rekenkunde, meetkunde, sterrekunde, wierp hij de stralen van zijn doordringend en oorspronkelijk vernuft.

En allen te zamen : Mercator, Ortelius, Dodonaeus, Clusius, de Lobel, Vesalius, Simon Stevijn, waren als eene schitterende zevenstar, die over de laatste halve eeuw van welvaart en vooruitgang, welke onze gewesten beleefden, voor het oog der wereld en der nakomelingschap hunnen luister verspreidden.

De meesten hunner waren aan de medewerking van Plantijn een deel van het nut verschuldigd, dat zij mochten stichten. Ortelius, Dodonaeus, Clusius, de Lobel en Guicciardijn hadden eenen uitgever noodig, die liefde en zorg voor zijn werk had, die iets goeds en schoons wilde en kon leveren, en de kosten vermocht te dragen, die voortspruiten uit het drukken van boeken, rijk met platen voorzien. In Plantijn vonden zij hunnen man. Van het oogenblik, dat hij hunne werken begint uit te geven, worden de platen, die er een zoo gewichtig deel van uitmaken keurig uitgevoerd, zij vermeerderen in getal en krijgen eene grootere wetenschappelijke waarde, terzelfder tijd als de smaakvolle drukker voor een hooger kunstgehalte zorgde.

En nu wij van plaatwerken spreken, mogen wij niet onvermeld laten, dat Plantijn, gelijk elk andere Antwerpsche drukker dier eeuw en meer dan het

grootste getal hunner, het zijne bijdroeg om de kunstbeweging in ons land te steunen, die er zoo lang en zoo welig tierde en die, wanneer de meeste andere takken van Vlaamsche bedrijvigheid uitgebloeid hadden, als een dichterlijke bloem op een graf, nog geruimen tijd voortbloeide. Nagenoeg elk Antwerpsche drukker was een plaatdrukker en de kunstwerken der Antwerpsche pers overstroomden eene eeuw lang de gansche wereld. Wanneer men de boedelbeschrijving doorloopt, welke men opmaakte, toen de Stad en de Staat het huis van Plantijn aankochten, dan vindt men dat er meer dan 2,000 koperen en ongeveer 15,000 houten gesneden platen aanwezig waren (1). Die cijfers zeggen luide genoeg, hoe in die woning, zoo in den tijd van Plantijn als in dien der Moretussen, de kunst vereerd en aangemoedigd werd. « De beeldende kunst is zuster der drukkunst, schreef Plantijn, en waar ik kon liet ik niet na de werken der beste plaatsnijders te bekostigen » (2).

Een groot getal schilders en graveurs van groote verdienste, maar van minder beroemdheid, werkten

(1) *Moniteur belge*, session de 1875-1876, Documents, p. 66.
(2) Voorrede van *Humanae salutis monumenta*, 1571

regelmatig voor Plantijn. Laat ons de bijzonderste hunner vermelden.

Peter van der Borcht, geboren te Mechelen, werkte sedert 1565 voor Plantijn en kwam zich in 1572 te Antwerpen vestigen. Ontelbaar zijn de werken, voor welke hij platen teekende. Onder de voornaamste vermelden wij : de Zinnebeelden van Sambucus, de Fabels van Faërnus, een goed deel der platen voor de kruidkundige werken van Dodoens en van de l'Escluse, die van de *Humanae Salutis Monumenta* van Arias Montanus, die van de Missalen en Brevieren, de portretten der Geneesheeren en Filosofen in prachtige omlijstingen, de Bijbelsche figuren van Barrefelt. Van 1586 begon Van der Borcht zijn eigen samenstellingen in koper te snijden ; in 1587 voerde hij aldus de 50 plaatjes uit voor de *Vijftig Meditatiën op de Passie*, en 50 andere voor de *Vijftig Meditatiën op het leven der H. Maagd.* Hij teekende ook eene menigte beeldletters voor Plantijn. Onder dezes navolgers ging hij voort voor de aartsdrukkerij te werken als teekenaar en graveur.

Crispijn van den Broeck teekende ook veel voor Plantijn ; als zijn bijzonderste werk vermelden wij

een goed deel der platen van den grooten Latijnschen Bijbel met kopersneden van 1583.

Georges Ballain, van Parijs, teekende van 1564 tot 1569 veel voor de Plantijnsche drukkerij. Van hem zijn voor een goed deel de prachtige titellijsten, die op hout werden gesneden ; Lucas de Heere, van Gent, Marten de Vos en Peter Huys, van Antwerpen, leverden insgelijks verscheidene werken. Laatstgenoemde graveerde ook veel in koper voor de drukkerij.

Onder de eigenlijke graveurs nemen de houtsnijders Arnold Nicolai en Antoon van Leest de voornaamste plaats in. Elk hunner leverde verscheiden honderden houtsneden, bestemd om allerlei werken te versieren. Geeraard Jansen van Kampen, uit Breda, Cornelis Muller, Willem van Parijs, Jan Crisoone, Marcus Duchêne, uit Antwerpen, en Jehan de Gourmont, uit Parijs, waren de overige houtsnijders, die platen vervaardigden.

De gebroeders Wiericx, de uitstekendste plaatsnijders der XVIe eeuw in onze gewesten, Abraham de Bruyn, Jan Sadeler, Peter van der Heyden of America en Crispijn van de Passe waren de voornaamste, die voor Plantijn op koper graveerden.

In eene eeuw van klassieke hergeboorte als de XVIᵉ ten onzent was, kon het niet missen of ook de studie des rechts moest een nieuw leven beginnen, zoowel voor den vorm als voor de gehalte der wetenschap. Erasmus, de groote schoolhervormer in die dagen ten onzent, had zich in die wetenschap, evenals in de andere, van de kleingeestige overleveringen losgemaakt, om in de plaats van het oude landrecht en zijne omslachtige commentariën hoofdzakelijk het Romeinsche recht « het geschreven gezond oordeel » te bestudeeren. Aan de Nederlanden kwam de eer toe het eerst het vaandel dezer hervorming opgeheven te hebben en de naburige landen, Frankrijk en Duitschland, ja zelfs Italië op dien weg te zijn voorgegaan.

Uit Erasmus' school te Leuven sproten eene menigte rechtsgeleerden voort. Zooals men verwachten mocht, was de eerste zorg dezer mannen de oude teksten, hoofdbronnen van het Romeinsche recht, in het licht te geven.

Petrus Gillis of Ægidius van Antwerpen, liet reeds in 1517 *Summa sive argumenta legum diversorum imperatorum*, de verkorting van het Romeinsche wetboek, door de Westgothen gemaakt, drukken ; de

vermaarde Viglius van Aytta van Zuichem, gaf in 1534 de Grieksche Instituten te Padua uit, naar een handschrift door professor Theophilus uit Constantinopel medegebracht ; Franciscus Craneveld en Jacobus de Corte of Curtius van Brugge, vertaalden ze kort daarna ; Rutgeert Rescius van Maaseik en Nanning van Alkmaar, legden ze in hunne lessen uit.

Met Viglius, wiens naam en invloed in de rechtsgeleerde wereld overgroot was, begon eene klaardere en gepastere wijze van les te geven in de rechten. Mudæus zijn tijdgenoot (1501-1561) ging nog verder in deze hervorming ; hij wilde door een sierlijk, « menschelijk » onderricht de stroeve, afschrikkende lessen van vroeger vervangen ; letteren, geschiedenis en rechten werden door hem samen verbonden en hij gelukte er in aan de talrijke en glansende schaar zijner studenten van de Leuvensche Hoogeschool zijne liefde voor de rechtsgeleerdheid en voor eene breedere opvatting dezer te doen deelen. Groot is het getal der leerlingen, uit deze school gesproten en tot het tijdperk van Plantijn behoorende ; Franciscus Baudouin, Hieronymus Elen, Joannes Wamèse, Petrus Peck, Joachim Hoppers, Elbert de Leeuw

(Leoninus), Matthias van Wesenbeek zijn de schitterendste namen in deze dichte rei.

Plantijn stelde zijne persen ten dienste van de rechtskundige hervorming, evenals van elke andere uiting op wetenschappelijk gebied. Reeds in 1567 liet hij eene uitgave van het *Corpus Juris* verschijnen in 10 deelen in-8°, merkwaardig zoo door de fraaiheid van den druk als door de nauwkeurigheid van den tekst, en door geene latere uitgaven van hetzelfde werk in dit dubbel opzicht overtroffen.

In 1575 drukte hij eene andere uitgaaf van hetzelfde werk, dit maal in folio-formaat, die voor de eerste niet in degelijkheid moest onderdoen. Het jaar daarna verscheen bij hem van den beroemden rechtsgeleerde Elen : *Diatribarum sive exercitationum ad jus civile libri tres*, en in 1584 gaf hij het zeer belangrijke rechtsgeleerde werk van den Leuvenschen professor Elbert de Leeuw, *Centuria Consiliorum*, uit, zonder nog van werken van minderen omvang te spreken.

Dit alles deed Plantijn den letteren en wetenschappen ten goede in de moeilijke jaren, waarin hij leefde. Waren de tijden gunstiger geweest, hij, en niet alleen hij, maar zijne afstammelingen na hem, zouden nog

grootere diensten aan de geleerde wereld bewezen hebben. De eerste der Moretussen was evenmin een geleerde als zijn schoonvader, maar zijne zonen Joannes en Balthazar, de laatste vooral, leerlingen van Lipsius, waren het wel. Met den naam der drukkerij, met hunne fortuin, die aangegroeid was, en met hunne liefde en kennis van letteren en wetenschappen, ware de rol hunner werkhuizen in de XVIIe eeuw ook nog eene schitterende geweest; maar de noodlottige staatkundige gebeurtenissen en het algemeen verval moest ook de verkwijning van eene nijverheid als die van Plantijn na zich sleepen.

Plantijn's bloeijaren waren vóór zijn afsterven vervlogen en met hem die van zijne stad. Moesten wij hier een tafereel ophangen van hetgeen Antwerpen was in 1589, toen Plantijn zich voor goed te rusten legde, hoe verschillend zou het zijn van het Antwerpen, dat hij er in 1550 vond! Bij zijne aankomst was alles voorspoed en bloei, en de toekomst kon men niet te stout afmalen; veertig jaar later is alles geknakt, omgewoeld, verarmd, en de somberste verbeelding zou het nakende verval niet zwart genoeg kunnen schilderen. De gang van Antwerpen zou dan ook die der Plantijnsche drukkerij zijn een paar

eeuwen lang, met dit verschil, dat de menschengeslachten zoo taai van leven niet zijn als de volkeren. Op den dag, dat het nieuwe Antwerpen het oude in voorspoed zou evenaren, zou het nog wel Plantijn's huis schoon wedervinden, maar niet meer « schoon en levend als weleer. »

PLANTIJN stierf in 1589 ; zijne drukkerij, wij zagen het reeds, stierf niet zoo op eens met hem. Zijn schoonzoon Jan Moerentorf, die zijn familienaam verlatijnschte in Moretus, volgde hem op ; zijne uitgaven, even verzorgd en even kunstrijk versierd, zijn minder talrijk dan die zijns schoonvaders. Hij stierf den 22^{n} September 1610 en werd in het bestuur der drukkerij vervangen door zijne twee zonen, Balthazar en Jan, waarvan de eerste geboren was in 1574 en de tweede in 1576. Tot in 1614 was hunne moeder deelgenoot in hunne zaken ; in dit jaar liet zij de drukkerij aan hare zonen over. Jan, die zich meer bijzonder met de zaken van het kantoor bezig hield, stierf reeds in 1618. Van 1618 tot 1629 had Balthazar

BALTHASAR MORETUS I

naar eene grauwschildering van Erasmus Quellin

tot vennoot zijnen neef Jan van Meurs ; van dit laatste jaar tot aan zijnen dood, in 1641 voorgevallen, stond hij alleen aan het hoofd der drukkerij.

Balthazar was een man van ongemeene bekwaamheid, de eenige onder de opvolgers van Plantijn, die den stamvader evenaarde. Zeer geleerd, zeer werkzaam en ondernemend was hij in betrekking met de bijzonderste letterkundige en wetenschappelijke mannen van zijnen tijd ; geacht om zijnen goeden smaak en zijne algemeene ontwikkeling was hij de vriend van de uitstekendste mannen van zijnen tijd en van zijn land. Rubens was met hem in dagelijksch verkeer en teekende tal van platen en schilderde tal van schilderijen voor hem. Hij deed de drukkerij een nieuw en laatste tijdperk van bloei beleven en bracht aan het gebouw zeer belangrijke veranderingen toe.

Zijn opvolger was Balthazar II, de zoon van zijn broeder Jan, geboren in 1615 en gestorven in 1674. Hij was de laatste der Moretussen, die werken drukte van wetenschappelijk belang. De eerste Moretussen hadden door hun ijverig werken en hun schrander en voorzichtig beleid een aanzienlijk vermogen vergaderd; wanneer Balthasar II in 1662 den inventaris zijner goederen maakte, stelde hij met genoegen vast, dat

zijn fortuin 341,000 gulden bedroeg, nagenoeg twee millioen franks in geld onzer dagen.

Plantijn's eerste opvolgers drukten, behalve de kerkelijke boeken, die hoofdzaak waren, nieuwe uitgaven van verscheidene werken van letterkundigen en wetenschappelijken aard, tijdens het leven van den stichter verschenen. Zeer aanzienlijke reeksen zwaarlijvige werken over godgeleerdheid, geschiedenis, wetenschap en taalkunde gaven de eerste Jan's en Balthazar's Moretus uit. De moderne Latijnsche dichters dier dagen, besloegen eene ruimere plaats in de nieuwe uitgaven, en overtroffen de uitgaven der klassieken in belangrijkheid ; over het algemeen groeit gaandeweg de strekking aan om in plaats van letterkundige en wetenschappelijke werken boeken van godsdienstigen en mystieken aard de overhand te doen krijgen. De uitgaven van deze soort namen rond 1650 zoodanig toe, dat de veel minder werkzame persen bijna niets anders meer opleverden, totdat eindelijk in de XVIIIe eeuw het drukken van Missalen en andere boeken voor den kerkdienst en het waarnemen van hun ambt van stadsdrukkers uitsluitelijk de Moretussen bezig hield.

Balthasar II had voor opvolger zijn zoon Balthasar

III, die in 1692 tot den adelstand werd verheven door den koning van Spanje en het uitzonderlijke voorrecht genoot zijn beroep van drukker te mogen blijven uitvoeren. Hij stierf in 1696. Zijn zoon Balthasar IV (1679-1730) volgde hem op ; na dezes dood werd de drukkerij achtervolgens bestuurd door zijn jongsten broeder Joannes-Jacobus (1690-1757) en dezes oudsten zoon Franciscus-Joannes (1717-1768). Na den dood van dezen laatste stond zijne vrouw Maria-Theresia-Josephina Borrekens aan het hoofd der zaak tot in 1797. Hare vier zonen volgden haar op. In 1820 trad Albert Moretus, zoon van Josephus-Hyacinthus, in de plaats van den laatst overledenen der broeders en hij zelf werd opgevolgd in 1865 door zijn jongsten broeder Edouard (1804-1880). Deze verkocht in 1876 aan de stad Antwerpen het gebouw der drukkerij met al de verzamelingen, welke het bevatte en eenige aanpalende huizen.

In den loop der tijden had het gebouw nog een enkele gewichtige verandering ondergaan. De oude drukkerij kwam op de Vrijdagschemarkt uit met eene groote poort en een kamer, links van deze gelegen. Rechts van de poort bevonden zich zeven kleine huizen, bewoond door oudkleerkoopers, die hun bedrijf op de markt uitoefenden.

Achtervolgens werden deze huisjes ingekocht door de familie Moretus en in 1761-1763 liet Franciscus-Joannes Moretus ze afbreken en vervangen door het groote gebouw, dat nu de voorzijde van het Museum Plantin-Moretus uitmaakt en het burgershuis, dat zich aan den rechterkant van dit gebouw bevindt.

Tot in 1867 zette de drukkerij, die niet meer leven kon en die scheen niet te willen sterven, haar werk voort; in dit jaar nog werden brokken van kerkelijke boeken gedrukt. Tot in 1871 betaalden de Moretussen patent als drukker. Toen werd de werkplaats gesloten; de laatste eigenaar was oud geworden; zijne kinderen voelden geen lust meer het eeuwenoude werkhuis open te houden. Belangstellenden in de gedenkteekens van 's lands roem en onder dezen in de eerste plaats Z. K. H. de Graaf van Vlaanderen en de burgemeester van Antwerpen, kwamen op het denkbeeld de aartsdrukkerij door Staat en Stad te doen aankoopen. Zoo gebeurde het in 1876.

De oude beroemde aartsdrukkerij is nu een openbaar Museum geworden, heel de wereld door gekend als het eenige werkhuis uit vroeger eeuwen, dat geheel gaaf in zijnen alouden toestand is bewaard gebleven en waar alles wat behoorde tot het bedrijf, dat er

vroeger werd uitgeoefend, weer te vinden is. Niet alleen bezit het dit geheel eenige voorrecht, maar nog dit andere, dat er in gansch de wereld geene drukkerij of geen werkhuis in vroeger eeuwen bestaan heeft, waarvan de verzamelingen zoo kostelijk, de alm zoo rijk, de gebouwen zoo prachtig waren.

De groote eerbied, dien zijne opvolgers voor den stichter van hun huis gevoelden, was oorzaak dat zij alles wat zij vonden, bij hun optreden als eigenaars der drukkerij, bewaarden. Van den eerste tot den laatste was het een stelregel, dat hij de drukkerij moest voortzetten en alle verzamelingen, die er zich in bevonden, bijeenhouden. Die verplichting vindt men in elk testament der opvolgende geslachten weder. Zoo waakte Plijntijn's groote schim over zijne stichting en redde haar op wonderbare wijze van den ondergang.

Wanneer wij dat huis en zijne schatten bezoeken, laten wij zijnen drempel niet overschrijden dan met eene eerbiedige ingetogenheid ! Dit gebouw was een tempel aan wetenschap, aan kunsten en letteren gewijd ; wie deze drie vakken, beoefend door 's menschen geest, vereert, zal, bij het bewonderen van dit wel bewaarde gedenkteeken, en zijne stevige en kostelijke meubelen en schilderijen, en drukwerken, en hand-

schriften, en schatten van allen aard, zich terzelfder tijd herinneren wat al mannen van verdiensten dit huis bewoonden, hoevele kunstenaars en geleerden er als in een middelpunt vergaderden, en vooral zal hij met hoogachting Plantijn herdenken, den man, die het schiep en van hieruit wetenschap over de wereld en roem over zijne aangenomen moederstad en vaderland verspreidde door zijn genie en door zijn « Werken en Volharden. »

EINDE

TAFEL DER PLATEN

BLZ.

Portret van Christoffel Plantijn 8
Eene Italiaansche familie het poorterschap van Antwerpen bekomende in de XVIe eeuw, naar eene muurschildering van H. Leys op het stadhuis van Antwerpen 24
De Verbonden Drukmerken van Plantijn, Steelsius en Nutius. . . . 32
Het Merk der Plantijnsche drukkerij; op koper gegraveerd. 36
Het Merk der Plantijnsche drukkerij; op hout gegraveerd door J.C.Jegher 37
Jeanne Rivière, hare zes dochters en Joannes den dooper, naar de schilderij in O.-L.-Vrouwenkerk te Antwerpen 40
Zicht der vier huizen voor Plantijn in de H. Geeststraat gebouwd. . 69
Twee persen der XVIe eeuw, bewaard in de Plantijnsche drukkerij. . 83
De Correcteurskamer 100
De Lettergieterij 118
Een hoek der Binnenplaats in het huis van Plantijn 139
Wapenschild van den Brusselschen dichter J. B. Houwaert, voor Plantijn gegraveerd door Antoon Van Leest 155
De kamer genaamd van Justus Lipsius in het Museum Plantin-Moretus 165
Jan Moretus, naar eene schilderij van P. P. Rubens 175
Boekenwinkel in de Plantijnsche drukkerij 188
Balthasar Moretus I, naar eene grauwschildering van Erasmus Quellin 196

Afgietsels der oorspronkelijke kopstukken, beeldletters, drukkersmerken en versieringen, voor de Plantijnsche drukkerij vervaardigd, door kunstenaars der XVIe en XVIIe eeuw, en nog in het Museum berustende, werden daarenboven in den tekst gebruikt voor het drukken van dit boek.

INHOUDSTAFEL

Blz.

Opdracht der eerste uitgaaf 11

Eerste Hoofdstuk : *Antwerpen in 1550. — Plantijn's afkomst. — Jaar en plaats zijner geboorte. — Hij vestigt zich te Antwerpen als boekbinder, en wordt daarna boekdrukker. — De eerste boeken door hem gedrukt ; zijne woningen, zijne drukkersmerken.* 17

Tweede Hoofdstuk : *Plantijn wordt vervolgd en vlucht naar Parijs in 1562. — Zijne betrekkingen met de opperhoofden van kettersche secten : Hendrik Niclaes en Barrefelt. — Hij keert in 1563 in Antwerpen terug* 45

Derde Hoofdstuk : *Plantijn aan het hoofd eener nieuwe drukkerij, breidt zijnen werkkring uit. — Zijne groote werken : de Veeltalige Bijbel, de Kerkelijke Boeken.* 65

Vierde Hoofdstuk : *Plantijn's Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek. — Zijne proevenlezers en zijne schoonzonen Frans van Ravelinghen en Jan Moretus.* 92

Vijfde Hoofdstuk : *Plantijn als drukker, uitgever en aartsdrukker* . . 116

Zesde Hoofdstuk : *Geldelijke moeilijkheden. — Plantijn vestigt zich te Leiden. — Hij keert naar Antwerpen terug. — Zijne laatste levensjaren. — Zijne dood. — Zijne verdiensten.* 137

Zevende Hoofdstuk : *Het nut gesticht door de Plantijnsche drukkerij. — Plantijn's opvolgers. — Zijn huis omgeschapen in een Museum.* . . 175

Tafel der Platen 204

Inhoudstafel 205

LABORE ET CONSTANTIA

Dit boek is voltooid te Antwerpen
den 6^{n} Juli 1892 door den drukker
J.-E. BUSCHMANN